

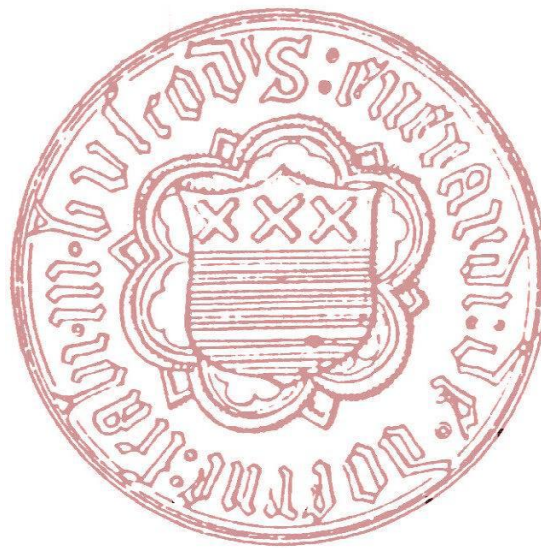
deurnese historische reeks
onder redactie van ton spamer

5

ton spamer

waan of werkelijkheid

*willibrord en bonifatius.
echternach, deurne en dokkum*

3^e herziene druk
© 2010 durninum

fonds voor cultuurhistorische publicaties
architectuur - historie - landschap - populatie - religie – toponymie

Eerder verschenen in de Deurnese Historische Reeks:

1. A.P.G. Spamer, Deurne en de Peel in Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Het Maas-Aa-gebied van Grave tot Roggel op grond van plaats- en waternamen. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
2. A.P.G. Spamer, Toponiemen rond de Peel in de Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C.. Bijna 700 plaats- en waternamen uit Noord-Brabant en Limburg met meer dan 2000 verwijzingen. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
3. Pieter Koolen,die bedroefde plagen.... Deurne tijdens de Belgische Opstand 1830-1839. Deurne, 2002. 78 pag. 7,50.
4. Ton Spamer, Vaste grond onder de voeten. Archeologische vondsten ca. 500 v.C. – ca. 1200 n.C. Deurne, 2004. 48 pag. € 6,-
5. Ton Spamer, Waan of werkelijkheid. Willibrord en Bonifatius. Echternach, Deurne en Dokkum. 28 pag. Deurne, 2004.
6. Ton Spamer, Een heden zonder verleden heeft geen toekomst. Bescherming en revitalisatie van de restanten van het Deurnes verleden. (In voorber.)
7. Ton Spamer, Eessens Put en de Kawaise Loop. De noordgrens van de heerlijkheid Deurne - een historisch/ geografische en toponymische studie. 28 pag. Deurne, 2009

Over de auteur.

Ton Spamer studeerde geschiedenis in Utrecht en doceerde dit vak aan het Peelland-College te Deurne. Daarnaast was hij vice-voorzitter van de Culturele Raad Deurne, voorzitter van de Openbare Bibliotheek, lid van het hoofdbestuur van de Provinciale Bibliotheek-Centrale, de Provinciale Bibliotheekcommissie en een aantal landelijke besturen en ministeriële commissies.

Hij publiceerde onder andere over Deurne in de Brons- en IJzertijd, de Willibrordusparochie in Deurne van 700-1800 en in Duitsland over het laat-middeleeuwse kleinstedelijk patriciaat. Hij geeft cursussen en lezingen, vertaalt Duitse kunscatalogi en vakliteratuur en vervaardigde examenmateriaal o.a. over historiografie, Nietzsche en La Belle Époque. Ook schreef hij jarenlang een cultuurhistorische column in Omologie. Sinds 1979 is hij recensent voor Duitstalige vakliteratuur op het terrein van geschiedenis en kunst. Publicaties over Deurnese toponiemen 1300-1900 en over tot op heden voortlevend heiden- dom zijn in voorbereiding. Oprichter/redacteur van “Durninum”, fonds voor cultuurhistorische publicaties over Deurne.

© Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd, gescand of hoe dan ook overgenomen zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur (a.spamer@spamer-dewit.nl) tenzij voor persoonlijk gebruik. Opname van de gehele of gedeeltelijke inhoud in gegevensverzamelingen, databestanden, encyclopediën en websites is absoluut uitgesloten.

VOORWOORD

Enkele tientallen jaren geleden was er moed voor nodig om met afwijkende historische theorieën te komen. Wie de Tien Plagen van Egypte -die aan de Uittocht voorafgingen- wilde terugvoeren op de passage van de planeet Venus, kon rekenen op algehele wetenschappelijke isolering tot en met een boycot door de grote uitgevers. Hetzelfde gold een kleine eeuw eerder voor degenen die beweerden dat Troje werkelijk had bestaan. Eberhard Zangger, een befaamd Engels archeoloog, raakte nog in 1992 het respect van al zijn vakgenoten kwijt toen hij Atlantis localiseerde in het oude Troje. Het woord 'Atlantis' alleen al leidde in vakkringen tot een historisch hartinfarct.

Tegenwoordig lijkt het omgekeerde het geval. Met de komst van Erich von Däniken en David Rohl is de rol van de geschiedschrijving in de samenleving diepgaand veranderd. Mede door uitgekende reclamecampagnes, indrukwekkende websites en het flitsend gebruik van filmbeelden en computeranimaties kan een beeld worden opgeroepen van oogverblindende oude culturen en kunstwerken. Verrassende vergelijkingen en nooit vermoede samenhangen maken diepe indruk op een groot publiek van jong en oud. Wie geschiedenis in zijn schooltijd altijd maar een saai vak vond begint het nu spannend en aantrekkelijk te vinden. Dat dit grote winst betekent valt niet te ontkennen. Degelijkheid is niet gebonden aan zwartwit-illustraties en saaie lettertypes.

Of deze moderne presentaties de historische werkelijkheid echter altijd recht doen is een ander verhaal. Opvallend is in elk geval dat deze publiektheorieën gewoonlijk gepaard gaan met grote historische aardverschuivingen. Velikovsky -die vooral indruk maakte met een kosmisch rampenscenario- en Rohl schrappen een aantal eeuwen uit de Egyptische geschiedenis. Illig verwijderd driehonderd jaar inclusief Karel de Grote uit de vroege Europese middeleeuwen en Kölzer verklaart een paar honderd vroegmiddeleeuwse oorkonden voor pure vervalsingen. Delahaye liet post-Romeins Nederland half onder water lopen en verplaatste Willibrord naar Noord-Frankrijk, waar inmiddels ook Bonifatius onderdak heeft gekregen. Zelfs de Romeinse Limes, de grensfortenlijn die in historische atlassen altijd zo mooi langs de Rijn van Keulen over Nijmegen naar Leiden liep, werd honderden kilometers naar het zuiden verschoven.

Gemeenschappelijk in veel van deze benaderingen is volgens de traditionele historici de bewijskracht die wordt toegekend aan totaal verouderde literatuur en obscure bronnen, het voorbijgaan aan flagrante schendingen van wetenschappelijk vaststaande feiten, het negeren van recente opgravingsresultaten en de pertinente weigering om te erkennen dat de eigen theorie fout zou kunnen zijn. Voor het grote publiek maakt dit echter weinig uit. Dat wordt juist gefascineerd door de massieve aanval en het koketteren van deze auteurs met de afwijzing door de officiële wetenschap. Rohls uitgever propageert diens "A test of Time" met de aanduiding: "The bestselling book the British Museum banned!". In dit licht staat "traditie" bijna gelijk aan dufheid, zoniet achterlijkheid.

Daar een heden zonder verleden geen toekomst heeft, is de vraag naar de werkelijkheid van dat verleden allerm minst overbodig. Heeft de traditie nog iets werkelijks te bieden voor het onderwerp "Willibrord en Bonifatius"? Van groot belang blijken de talloze vondsten die de laatste vijf jaar uit de Nederlandse bodem te voorschijn zijn gekomen. Het Verdrag van Malta, de Betuwelijn en de Hoge Snelheidslijn zijn hier de voornaamste oorzaak van. En dankzij deze archeologische resultaten blijkt de traditionele visie op de beide geloofsverkondigers sterker dan ooit te staan!

Deurne, 2004.

Deze heruitgave is mede gebaseerd op de nieuwste opgravingen onder het Utrechtse Domplein en de Dokkumse Markt. De resultaten daarvan versterken de traditionele localisering ten sterkste.

Deurne, 2010.

INLEIDING

De hierboven geciteerde uitspraak van Butler is meer dan alleen maar vrolijke ironie of snibbig sarcasme. Er zit ook een treurige en een opwekkende waarheid achter. Treurig, omdat onze kennis van het verleden afhankelijk blijkt van wat historici ons daarover wensen op te dissen. Opwekkend ook, omdat het historisch debat kennelijk steeds weer nieuw voedsel vindt om traditie en vernieuwing tegenover elkaar te plaatsen. Voorwaarde voor een zinvol debat tussen die twee is wel, dat uitspraken gebaseerd zijn op wetenschappelijk onderzoek.

In deze publicatie wordt aangetoond, dat juist in het geval "Willibrord & Bonifatius" recente wetenschappelijke onderzoeksresultaten steun verlenen aan de traditie, al zullen er altijd wel wat schoonheidsfoutjes ter correctie overblijven.

1 WILLIBRORD EN ECHTERNACH

Bonifatius is ondenkbaar zonder zijn band met Willibrord. Ze kenden elkaar, kwamen beiden uit Engeland, werkten in dezelfde tijd beiden in Nederland en Duitsland met hetzelfde doel en hadden een kerkrechtelijke relatie met elkaar. Wanneer we ons bezighouden met de lokalisatie van de activiteiten van Bonifatius ontkomen we niet aan Willibrord.

Willibrord is de oudste en was hier het eerst. Hij was in 658 in Northumbria (nu Noord-Engeland) geboren en trad op 20-jarige leeftijd in een Iers klooster. Vandaar kwam hij in 690 naar het rijk der Franken om het christendom te gaan prediken onder de Friezen. Paus Sergius I verleende hem daartoe de nodige volmachten en wijdde hem in 695 tot aartsbisschop der Friezen. Pippin II, hofmeier van het Frankische Rijk, verleende hem wereldse steun.

De activiteiten van Willibrord zijn terug te vinden dank zij een aantal oorkonden.

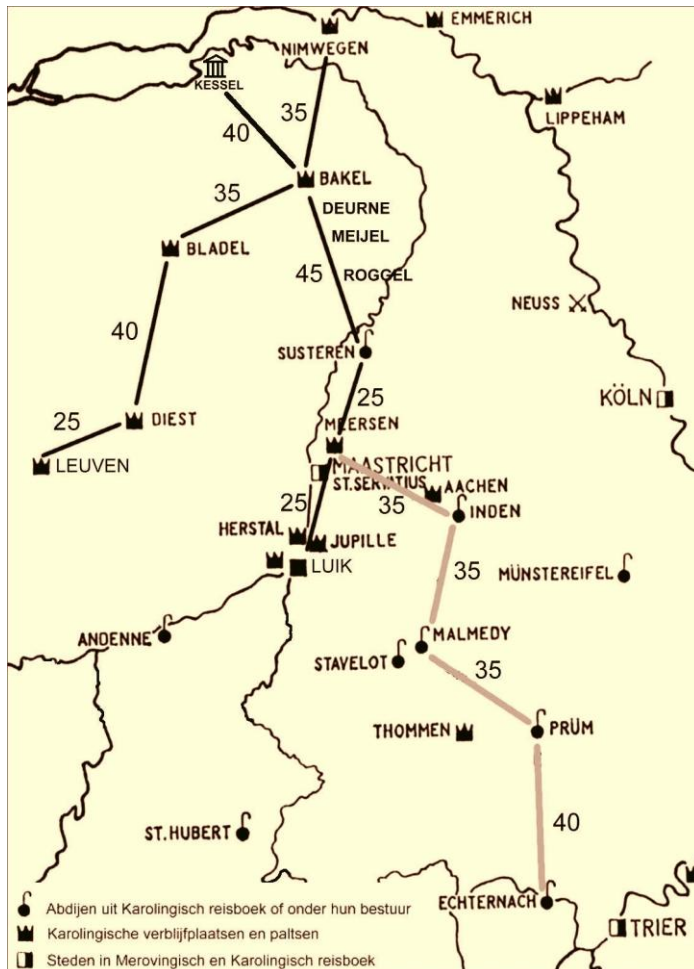
In Texandrië -zoals Brabant toen heette- heeft een aantal Frankische edelen schenkingen aan Willibrord gedaan. Uit de begeleidende schenkingsoorkonden, waarvan de tekst gelukkig bewaard is gebleven, blijkt dat zij grond, huizen en horigen aan Willibrord schonken omwille van hun zielenheil. Een van die schenkers was Herelaef, een grootgrondbezitter in Bakel, die op 12 december 721 bezit aan Willibrord schonk. Daar de schenking in Deurne -al in 1966 onderwerp van een vinnige discussiemodel kan staan voor de overige schenkingen in Brabant wordt Deurne hier plaatsvervangend voor alle Brabantse activiteiten van Willibrord behandeld.

Onder de acht getuigen die Herelaefs schenking bevestigen zijn er twee, die waarschijnlijk ook als getuige optraden bij een schenking in 723 van Pippins zoon Karel Martel. Zo heel vreemd hoeft die vorstelijke connectie niet te zijn, want Pippins familie had ook een onderkomen in Bakel. De schenking van het klooster te Susteren door Pippin II en zijn echtgenote Pletrudis aan Willibrord, kort voor Pippins overlijden in 714, vond namelijk eveneens plaats te Bakel. Terwijl vrijwel alle Texandrische schenkingsoorkonden eindigen met de term "*Actum publice...*" of "*Actum publice loco...*", hetgeen vertaald kan worden met "Gedaan in het openbaar (in de plaats)....", eindigt de schenkingsoorkonde van Pippin II uit 714 met "*Actum Bagoloso villa publice*", hetgeen betekent "Gedaan in het openbaar in de villa te Bakel".

We mogen denken aan een klein koninklijk pied-à-terre, want men gaat tegenwoordig uit van een veel groter landbezit van de Pippiniden in Brabant dan men vroeger durfde aannemen¹. Een koninklijke verblijfplaats aan een strategische landroute van de Maas bij Susteren naar Utrecht behoef ons niet te verwonderen. Voor Willibrord was dat een aardig punt om zijn reis even te onderbreken. Ewig heeft in zijn studie van het Karolingische Frankrijk aangegeven dat de kloosters en de grotere en kleinere paltzen zodanig gesitueerd waren dat men met dagetappes van 35-45 km -voor die tijd heel gebruikelijk als men te paard reisde- in zes dagen tijd vanuit Echternach in Bakel kon arriveren². (Afb. 1) Gezien het ver uit elkaar liggende bezit van adellijke families was het niet ongewoon om nog heel wat langere reizen te maken. De oeverwallen van de riviertjes leenden zich meestal ook goed voor de aanleg van -

primitieve- wegen³, zodat bijvoorbeeld een rit van Susteren naar Deurne en Bakel dezelfde weg volgde die daar nu nog voor gebruikt wordt.

Herelaef had uitgebreid bezit. Wat hij aan Willibrord schonk lag volgens de schenkingsacte in *Bacla-os*, *Fleodrodum* en *Durninum*⁴. Uit de hieronder verder te bespreken oorkonden blijkt, dat hiermee alleen Bakel, Vlierden en Deurne in Zuidoost-Brabant bedoeld kunnen zijn.

Van de schenkingsoorkonde is een afschrift van kort vóór 1200 bewaard gebleven. De oorspronkelijke oorkonde uit 721 is verloren gegaan, maar de Keulse keizerlijke en kerkelijke gerechtelijk-notaris Friedrich von Hoensbach von Millingen heeft op 4 februari 1471 ambtelijk bevestigd, dat die oorkonde toen nog bestond en in bezit van Echternach was, hetgeen hij met eigen ogen had waargenomen⁵. Tenzij we aan de betrouwbaarheid van deze functionaris gaan twijfelen, mogen we dus constateeren dat de Bakelse schenkingsacte uit 721 nog bestond in 1471, in een tijd dus waarin vervalsingen van oorkonden niet meer aan de orde waren.

Na de dood van Willibrord in 739 maakte de abdij Echternach verschillende periodes van achteruitgang en bloei mee. Rond 1030 stond het klooster onder abt Humbert in hoog aanzien, o.a. vanwege de prachtige handschriften die er werden vervaardigd. Uit die tijd dateert ook de tufstenen voorganger van de huidige Willibrorduskerk in Deurne op het Echternachse domein

Afb. 1. Paltsen en kloosters rond 750 naar Ewig.

Onder zijn opvolger Reginbert (1051-1081) kon het hoge peil niet meer gehandhaafd worden en ging het aanzien van de abdij achteruit. In 1069 moest Reginbert paus Alexander II vragen om pauselijke bescherming van de goederen van Echternach o.a. voor de kerken in "*Waderloe, Dissina, Durna, Bacle, Os*" (Waalre, Diessen, Deurne, Bakel, Oss) hetgeen deze per oorkonde ook deed. Reginberts opvolger abt Thiofried (1081-1110) kreeg het bovendien aan de stok met de mensen die eigenlijk zijn belangen hadden moeten verdedigen, de voogden en de meiers. Rond 1100 waren er zoveel klachten bij abt Thiofried binnengekomen over de situatie in "*Waderloe, Thurne, Dissena*" dat hij zich tot de aartsbisschop van Keulen wendde met het verzoek er iets aan te doen. Aartsbisschop Friedrich von Schwarzenburg liet door zijn vertegenwoordiger de schepenen van de drie dorpen bij elkaar roepen, die gezamenlijk een betere regeling bedachten, vastgelegd in een bewaard gebleven oorkonde.

Rond 1140 zat de abdij in grote financiële moeilijkheden, omdat links en rechts Echternachse goederen werden ingepikt, waarschijnlijk nog steeds door voogden en meiers. Toen paus Eugenius III in 1147 in Trier verbleef heeft hij op verzoek van de abt ook de Echternachse goederen "*Waderle cum ecclesia et appendiciis suis, Dissina, Durna, Bacle, Os cum ecclesiis et appenditiis earum*" (Waalre met de kerk en haar bezittingen; Diessen, Deurne, Bakel, Os met de kerken en hun bezittingen) onder zijn bescherming genomen, daarbij verwijzende naar de oorkonde van 1069. In 1161 bekrachtigde paus Victor IV de door zijn voorgangers verleende privileges voor "*Waderloe cum ecclesia et appendiciis suis, Dissina, Durna, Bacle, Os, cum ecclesiis et appendiciis earum*". Alleen al het feit dat Ech-

ternach het nodig vond steeds opnieuw om de pauselijke bescherming te vragen, o.a. voor de kerk in Deurne en de daarbij behorende goederen, zegt genoeg.

We hebben dus oorkonden die op Deurne betrekking hebben uit 721, 1069, 1100/1110, 1147 en 1161. Die van 721 had betrekking op Bakel, Vlierden en Deurne, zoals we al zagen. In 1069 ging het over Waalre, Diessen, Deurne, Bakel en Oss⁶. In 1100/1110 ging het over Waalre, Deurne en Diessen⁷. In 1147 betrof het weer Waalre, Diessen, Deurne, Bakel en Oss, waarbij verwezen werd naar 1069⁸. En de oorkonde van 1161 bevestigt tenslotte de privileges van 1069 en 1147 voor Waalre, Diessen, Deurne, Bakel en Oss⁹.

Er spelen duidelijk twee combinaties een rol: Deurne-Vlierden-Bakel-Oss en Deurne-Waalre-Diessen.

- a. Deurne en Bakel vormden één parochie en hadden tot na 1648 dezelfde pastoor. Vlierden bleef tot in de 17e eeuw deel uitmaken van de parochie Deurne. De Echternachse grondcijnzen in Oss moesten altijd in Deurne worden betaald.
- b. Deurne was aan Waalre en Diessen gekoppeld op het gebied van de laathof, de rechtbank voor juridische kwesties tussen grondeigenaar Echternach en de vruchtgebruikers i.c. de boeren, waarbij Deurne en Diessen onderhorig waren aan Waalre. In Waalre zetelde ook de hoofdverteenwoordiger van de abt van Echternach voor Brabant.

Deze dubbele reeks van combinaties met Deurne komt alléén in Zuidoost-Brabant voor en wordt daar bevestigd door eeuwenoud Echternachs bezit van kerken, tienden en grondcijnzen. De oudste bewaard gebleven cijnsboeken betreffende Deurne beginnen met het jaar 1340 en vermelden de op dat moment betalingsplichtige van elk perceel alsmede een aantal voorafgaande betalers. Daar soms wel vier generaties worden genoemd, gaan de oudste betalers dus terug tot ca. 1220.

Afb. 2. Echternachse bezittingen in Brabant en de bisdommen rond 1100.

In de lijst die Echternach tussen 1175 en 1200 maakte van hoeven en cijnzen in zijn bezit, blijkt de abdij in Deurne elf hoeven te hebben. Daar zijn twee opmerkelijke bij: *In Durne Geuardus mansum 1; Everardus dimidium mansum* (in Deurne Gevardus 1 hoeve; Everardus ½ hoeve). Gevard en Everard zijn vanaf 1300 de *Leitnamen* van het geslacht Van Doerne dat tot in de 16e eeuw de heerlijke rechten in het Brabantse Deurne uitoefende en er ook daarna nog een paar eeuwen gelijknamige nakomelingen

had. In de wijde omgeving komt rond 1300 nergens in de vooraanstaande families deze combinatie van voornamen voor. Ook is in die lijst sprake van "*de censu ecclesie apud Bacle*" (de cijns van de kerk in Bakel), de "*Census de Disna*" (cijns te Diessen) en "*apud Waderlo*" (in Waalre)¹⁰. Het geheel blijkt steeds weer in al zijn onderdelen samen te hangen.

In 1192 beklagde Echternach zich bij keizer Hendrik VI over aanspraken van de hertog van Brabant en de graaf van Gelre op Echternachs bezit in Texandrië (Brabant) en "*in Pedele*", in het Peelland¹¹. Dat laatste kan alleen maar slaan op de combinatie Deurne-Bakel-Vlierden-Oss, gelegen langs de westrand van de Peel en in Texandrië¹². De houding van de graaf van Gelre kan verklaard worden uit het feit dat die het graafschap St. Oedenrode bezat, dat zich ooit tot aan de Peel heeft uitgestrekt. Dat bezit bracht oudtijds ook de voogdij over het Echternachse bezit in het Peelland inclusief Deurne met zich mee. Overigens behoorde ook Venray met omstreken tot Gelre, dus de Peel bij Deurne was hier een onmisbare verbindende schakel¹³. Op die voogdij was de hertog van Brabant uit. Die wilde geen Gelderse enclave rond St. Oedenrode en was bovendien geïnteresseerd in het bezit van de woeste gronden in de Peel, omdat die tegen veel geld konden worden uitgegeven aan de naburige bewoners. Nog in 1229 verklaarde de aartsbisschop van Keulen dat Gerard, graaf van Gelre, het graafschap "van de Kempen" = het graafschap Sint-Oedenrode en de oppervoogdij van de Peel van hem in leen hield. Maar nadat de hertog van Brabant in 1232 het graafschap St. Oedenrode had gekocht was zijn gezag hier definitief gevestigd en de rol van Gelre uitgespeeld. Met de abt van Echternach sloot de hertog een overeenkomst: de hertog zou de cijnsen laten innen en de helft daarvan afdragen aan Echternach. De abt leed daarbij wel verlies maar hield in elk geval ook nog iets over¹⁴.

In 1260 verklaarde Arnoldus, abt van Echternach, dat Henricus van Bakel "*dimidiam partem decim(a)e de Bakel*" (het halve deel van de tienden van Bakel) van hem in leen hield¹⁵.

De band tussen de Peellandse plaatsen Deurne-Bakel-Vlierden en Echternach is blijven bestaan tot 1797. Vanaf het eerste opduiken van de oorkonden tot aan de Franse revolutie, d.w.z. gedurende ruim 1000 jaar, is er geen hiaat te bespeuren in deze relatie.

Afb. 3. Het voorkomen van toponiemen met de uitgang -oz

Daar Deurne steeds samen met Bakel voorkomt is het interessant dat Bakel in 714 wordt vermeld als "*Ba-goloso villa publice*"¹⁶ en in 721 als "*in loco Bacla-os*". Dit plaatst Bakel in de rij plaatsen *Lentlaus* (Lindelt bij Overpelt/B), *Haeslaos* (Hasselt bij Overpelt/B), *Rumleos* (Ruimel bij St. Michielsgestel) en mogelijk ook *Hulislaus* (= Hulsel) waar ook goederen aan Willibrord geschonken werden. Het woorddeel -loon- (< *-lauhum-*) is de dativus pluralis (3e naamval meervoud) van -lo- (bos, < *-lauha-*) en betekent "in/bij de bossen". In het grensgebied met het Romaans is -loon- veranderd in *-loos/looz-*¹⁷. Het gebied waar toponiemen met de uitgang -os/oz- voorkomen is scherp begrensd, zoals afbeelding 3 laat zien. Taalhistorisch past het Bakel van 714, en daarvoor het Deurne van 721, heel goed in Zuidoost-Brabant.

Ook de archeologie ondersteunt de aanspraken van de traditie. Een prachtige bronzen riemgesp die in Deurne werd gevonden op het terrein van het Klein Kasteel dateert uit het midden van de 5e eeuw¹⁸.

Archeologisch onderzoek in Bakel in 2001 wees uit, dat op het terrein 'Achter de Molen' bewoning aanwezig was in de Karolingische periode¹⁹.

Grondig lokaal historisch en archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat ook voor de overige Brabantse plaatsen in de schenkingsoorkonden voldoende bewijs voorhanden is om hun rol in Willibrords activiteiten te handhaven²⁰.

Met deze vaststellingen zijn we er echter nog niet. Er bestaan theorieën dat Willibrords activiteiten zich in Noord-Frankrijk afspeelden, dat zijn bisschoppelijke zetel Traiectum zich niet te Utrecht maar te Maastricht, Antwerpen of Tournhem bevond, dat Nederland ten noorden van de grote rivieren onder water lag (de zg. transgressietheorie), dat de meeste Merovingische oorkonden (dus uit de periode 500-750) vervalsingen zijn en zelfs dat de hele periode 600-900 niet echt bestaan heeft, dus ook Karel de Grote, Willibrord en Bonifatius niet.

De laatste theorie, door H. Illeg in de wereld gebracht, lijkt het makkelijkst te weerleggen²¹. Illeg veronderstelt in zijn theorie, dat men wereldwijd aan het vervalsingsprogramma meewerkte. De hele Arabische, Byzantijnse en Chinese geschiedenis moeten dus allemaal achteraf herschreven zijn, evenals de duizenden Europese annalen, kronieken, oorkonden enz. Hij presenteerde in 1996 de Duitse keizer Otto III als de bedenker. Otto III zou op het jaar 614 het jaar 911 hebben laten volgen omdat hij per se in het jaar 1000, een godsdienstig gesproken 'magisch' jaar, wilde regeren. Dit gebeurde onder medewerking van paus Silvester II (999-1003). Het probleem, dat dan op een jaar, waarin er van Mohammed en de Islam nog geen sprake is, een jaar volgt waarin vrijwel geheel Spanje door islamitische Arabische vorsten wordt geregeerd, wordt superieur genegeerd, evenals het feit dat de Romaanse talen zich dan in enkele maanden uit het vulgair-Latijn hebben moeten ontwikkelen. De meteoroloog Buisman geeft in zijn boek over de periode 764-1300 een geheel ander beeld²² evenals Kolmer in zijn studie over het vroege Beieren²³, dat weer aansluit op studies over de Bajuwaren²⁴. Krojer verwees onlangs Illeg's hele theorie op astronomische gronden naar het rijk der fabelen²⁵. Tenzij men bereid is om archeologische stratigrafieën, koolstofdateringsmethoden, meteorologische gegevens, dendrochronologische dateringen (op basis van boomjaarringen-onderzoek) en zons- en maansverduisteringen terzijde te schuiven, valt de periode 600-900 niet weg te praten.

Dat overigens de Herelaef-oorkonde van 721, die in 1471 door notaris Hoensbach von Millingen werd gezien en voor echt verklaard, een vervalsing was, is theoretisch uiteraard best mogelijk. Er werd zoveel vervalst. Maar de latere praktijk in Zuidoost-Brabant wijst daar niet op. Het is de samenhang in het geheel die een 'circumstantial evidence' oplevert die overtuigend is.

In elk geval is de oorkonde vals gebleken, volgens welke een zekere Rohing/Rauching in 694 aan Willibrord een kerk in de burcht van Antwerpen alsmede een deel van de rijkstol zou hebben geschonken. Het is maakwerk van de schrijver van het Echternachse Liber Aureus. Vermoedelijk gaat het terug op de reis van abt Theofried naar Walcheren in 1102 of kort daarvoor, die probeerde de bedreigde positie van Echternach te versterken door oude "bezitstitels" naar voren te halen. De falsaris verried zich echter door het vermelden van de Antwerpse burcht en de daarbinnen gelegen kerk welke pas in de 10e eeuw werd gesticht, terwijl het uitgesloten mag heten dat reeds in 694 een deel van de Antwerpse rijkstol aan Willibrord werd uitgegeven²⁶. Sinds de dertiger jaren van de vorige eeuw werd meermaals gesteld, onder meer door F. Prims en G. Verbist, dat Antwerpen voor Willibrord zijn vaste basis was in gechristianiseerd gebied voor zijn missie in Friesland. Vervolgens werd dit bestreden door Post, omdat de bewering gebaseerd was op de schenking van Rohing welke een duidelijk *falsum* is. De bewuste schenking vond pas plaats in 726, aan het einde van Willibrords prediking²⁷. Toch dook de theorie weer op, onder meer bij W. Fritze. Hiertegen nam Werner in de jaren '80 opnieuw en nu definitief stelling²⁸.

"Het castrum Antwerpen met de kerk van de H. Petrus en Paulus is tot nu toe niet gevonden, maar zal in het zuidelijk deel van de huidige stad gelegen hebben. Daar stond, in elk geval sinds de 10e eeuw, de Michaelskerk, die tot 1124 de moederkerk van het uitgebreide kerspel Antwerpen zou blijven. Tot op heden is op deze plek echter nog geen archeologisch spoor van een Romeinse of Merovingische vesting gevonden. De keizerlijke tol werd pas vanaf de 10e eeuw geheven ter gelegenheid van de bouw van nieuwe verdedigingswerken aan de Schelde. In de regio Antwerpen zoekt men verder tevergeefs naar sporen van hoogmiddeleeuwse bezittingen van de abdij Echternach"²⁹.

Dit alles maakt de aanspraak van Antwerpen om als het Traiectum van Willibrord te functioneren vrijwel onhoudbaar.

Delahaye beweerde sinds de jaren '60 dat de abdij Echternach vanaf de 12e eeuw allerlei rechten usurpeerde die het bezit waren geweest van haar "rechtsvoorgangster" Éperlecques in Frans-Vlaanderen, welke naam later tot Echternach zou zijn geëvolueerd na de gedwongen "verhuizing" naar Luxemburg vanwege de Noormannen. Een vreemde en overbodige verhuizing, aangezien het zeer nabije St. Omer en Montreuil zich succesvol tegen de Noormannen wisten te verzetten³⁰.

Deze usurpaties zouden met name Deurne, Diessen en Waalre betroffen hebben. Ook hier zouden vervalste oorkonden een rol hebben gespeeld.

"In enkele andere gevallen: **Diessen, Deurne en Waalre**, heeft de abdij van Echternach hetzelfde spelletje gespeeld van het wapperen met oude akten, het verdringen van bestaande rechten van anderen, en het intimideren van priesters en leken, die zich soms wel verzetten maar uiteindelijk het loodje moesten leggen tegenover de machtige rijksabdij"³¹. (vet van Delahaye, Sp.)

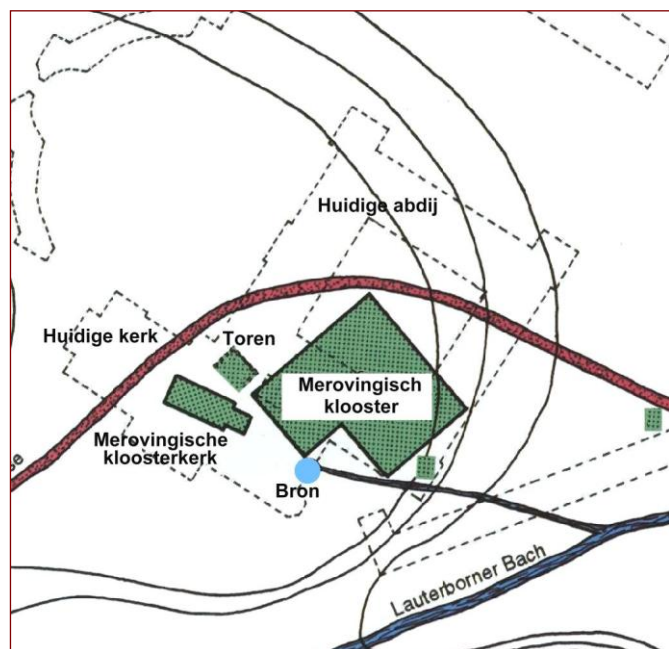
De "machtige rijksabdij", waarover hij spreekt is dan dezelfde die jaar in jaar uit de bescherming van de keizer en de paus moest vragen om haar bezit niet kwijt te raken....!

Helaas, van bestaande rechten van anderen -hier en in alle andere Echternachse bezittingen- is nog nooit en te nimmer iets teruggevonden. Er is in geen enkel Europees archief tot nu toe ook maar één protestbrief gevonden tegen bezits- en cijnsrechten van Echternach in Brabant, terwijl dat honderden(!) percelen betreft. Welke priesters en leken in 's hemelsnaam geïntimideerd zijn blijft een raadsel; namen zijn nooit boven water gekomen.

Als er iets tegen deze bewering van Delahaye pleit, dan is het wel het feit dat de Brabantse hertog, na de koop van het graafschap St.-Oedenrode met de daarbij behorende voogdij over de Echternachse bezittingen, vrijwillig de cijnsopbrengst aldaar met de abdij deelde, zoals hiervoor beschreven. Als Echternach met al zijn aanspraken werkelijk geen been had om op te staan, zou dan de op macht en geld beluste hertog van Brabant ooit enig recht van Echternach op de helft van die cijnsgelden hebben erkend?

Al in 1966 is dit "dom geschrijf" genoemd en is Delahaye uitgedaagd het waar te maken³², maar hij is hier nooit op ingegaan. Dat Echternach etymologisch niet uit Éperlecques kan zijn voortgekomen is al eerder door mij aangetoond³³. Delehayes stelling in dezen wordt ook in recente Franse studies niet ondersteund³⁴. Een dergelijke manoeuvre was bovendien niet nodig.

In Echternach is naast de abdij de grafsteen gevonden van een zekere Epternus. Tesa- men met het achtervoegsel -(i)acum-, een alledaags Gallisch woord voor woonplaats, levert dat de plaatsnaam Epternacum op. De monumentale steen met een 3 m. hoge inscriptie dateert uit het midden van de eerste eeuw na Christus. Uit de inscriptie blijkt dat het om iemand uit de ridderstand gaat, zodat een verband met de uitgestrekte Romeinse villa aldaar voor de hand ligt. De overige vondsten wijzen op een continue bewoning tot in de Merovingische tijd. Bij de westelijke abdijs-toren werd veel materiaal gevonden dat bewijst dat er bewoning was in de late 6 en de 7e eeuw. Vlak daarbij lag een afvoersloot naar de Lauterbornerbach. Een houten brugpijler wijst dendrochronologisch op omhakken en gebruik in de periode 578-589.

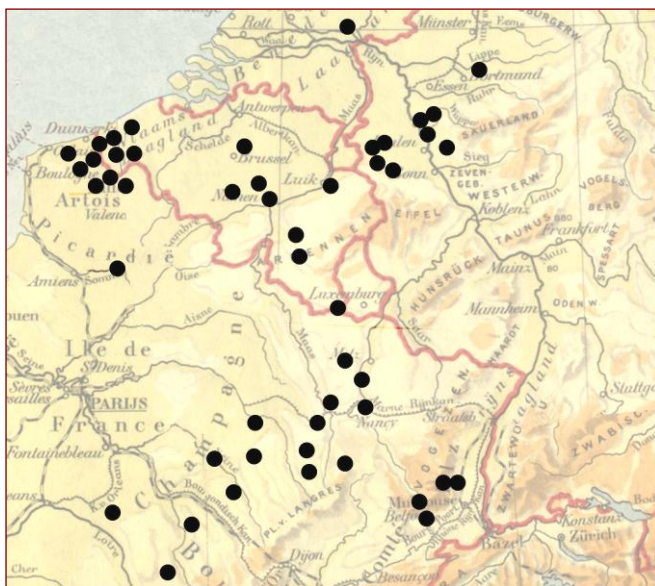
Afb. 4 Het klooster van Willibrord te Echternach.

Onder de huidige kern van Echternach, van burchtheuvel tot en met kloosterterrein, lag na 550 een grotere Frankische nederzetting.

De oudste oorkonden sluiten hier prachtig bij aan. Irmina van Oeren schonk op 1 november 697 of 698 haar erfdeel in deze Villa Epternacus aan Willibrord met een (of twee) kerk(en) en een klein klooster. In haar testament van 1 december 697 of 698 heet Willibrord al de "*rector et gubernator*". Tussen 704 en 706 droeg Willibrord dit klooster in eigendom over aan Pippijn II, waardoor het een Pippinidisch eigenklooster werd, los van het bisdom Trier. Op 13-5-706 schonken Pippin en Plektrudis hun aandeel in de Villa Epternacus ook aan dat klooster en benoemden Willibrord tot bestuurder. Op die grond bouwde Willibrord zijn tweede, grotere klooster, dat uitgroeide tot de latere abdij³⁵.

Als iets in Willibrordus' leven vaststaat, dan is het wel dat Echternach in Echternach lag en niet elders!

Delahaye lokaliseerde ook Brabant in het zuiden van België en stelde dat het huidige Noord-Brabant er beslist niet bij hoorde³⁶. Nog in 2003 werd in *SEMafoor* gesteld, dat "streeknamen als 'Brabant' vanuit Noordwest-Frankrijk verhuisd zijn naar Nederland"³⁷.

Dat is merkwaardig als men weet, dat reeds in 1937 door Petri in zijn bekende taalgrensstudie een kaart is gepubliceerd met meer dan 50 Brabant-toponiemen³⁸. In het hart van Westfalen aan de Midden-Lippe komt in 890 een 'pagus Brabantii' voor. Elders komt de naam ook als waternaam voor. Een heel bekende pas in de Vogezen heette altijd al Col du Brabant en ten noordoosten van Grenoble ligt hoog in de Alpen van oudsher een Passage Brabant. Afbeelding 5 spreekt voor zichzelf. Daarmee ontvalt de basis aan de stelling dat plaatsen in Brabant zoals Bakel, Deurne, enz. noodzakelijkerwijs in Zuid-België of Noord-Frankrijk hebben gelegen, hetgeen voor het werkterrein van Willibrord uiteraard van wezenlijk belang is.

Afb. 5. Verspreiding Brabantnamen naar Petri, 1937.

De transgressietheorie, althans in die zin, dat Nederland ten noorden van de grote rivieren onder water stond in de periode 700-800, kent nog steeds wel aanhangers³⁹ maar wordt wetenschappelijk thans niet meer verantwoord geacht, zoals blijkt uit afbeelding 6⁴⁰

Daarmee is de noodzaak om Willibrords werkterrein naar Antwerpen of Frans-Vlaanderen te verplaatsen verdwenen.

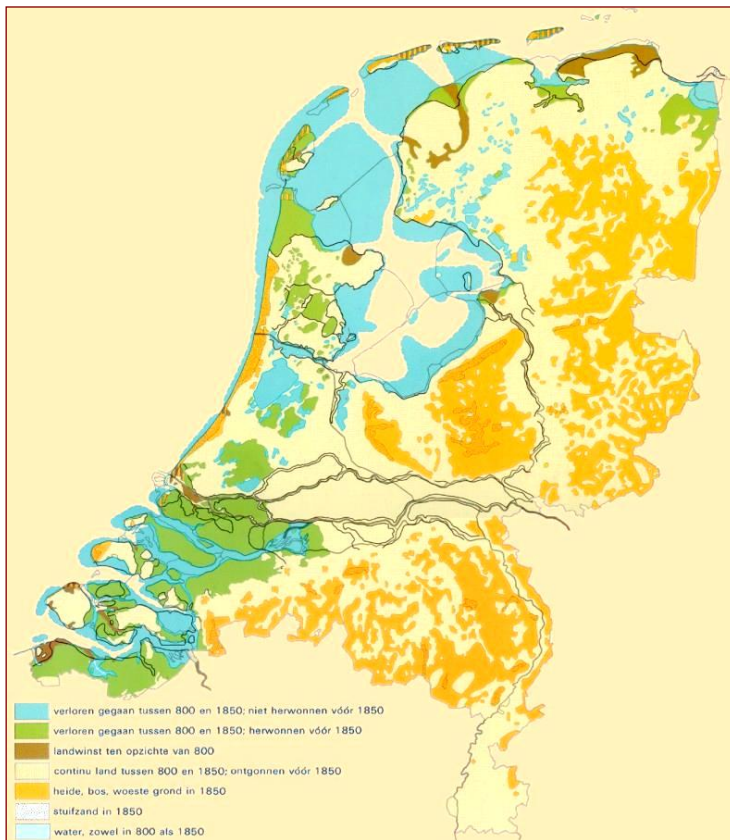
Blijft echter de vraag of er in Utrecht of Maastricht sporen van zijn activiteit zijn teruggevonden. Dat hangt weer samen met een ander probleem.

Lange tijd is er grote twijfel geweest over de vraag of de Limes, de met forten versterkte noordgrens van het Romeinse Rijk, wel langs de Nederlandse Rijn en Oude Rijn heeft gelopen. De archeologische aanwijzingen daarvoor waren maar schaars.

Dank zij de aanleg van de Betuwelijn en andere grote werken is daarin de laatste jaren op verbluffende wijze voorzien. Het zou te ver gaan om hier van alle forten, castella en castra van Katwijk aan Zee tot aan de Duitse grens de opgegraven plattegronden te geven. Eén voorbeeld moge volstaan.

Het op de Peutingerkaart voorkomende Lauri aan de Rhenus werd door de traditie altijd voor Woerden versleten. Volgens Delahaye moest het Lumbres ten zuidwesten van St. Omer zijn "dat voorheen Laurentia heette"⁴¹. Welke bron hij hiervoor benut heeft zal wel altijd een raadsel blijven. Lumbres heette vroeger Lumères⁴² en wordt voor het eerst in de oorkonden vermeld in 1118. Het enige Romeinse eraan is een passerende Romeinse straatweg. Vondsten zijn er niet gedaan.

In Woerden is onlangs het complete Romeinse castellum onder de huidige Petruskerk te voorschijn gekomen. In de directe omgeving zijn in de oude Rijnloop zeven Romeinse schepen opgegraven. En luttele kilometers oostelijker zijn bij Leidsche Rijn eveneens een castellum en schepen opgegraven⁴³.

Afb. 6. Nederland rond 800 volgens de Wetenschappelijke Atlas, 2004.

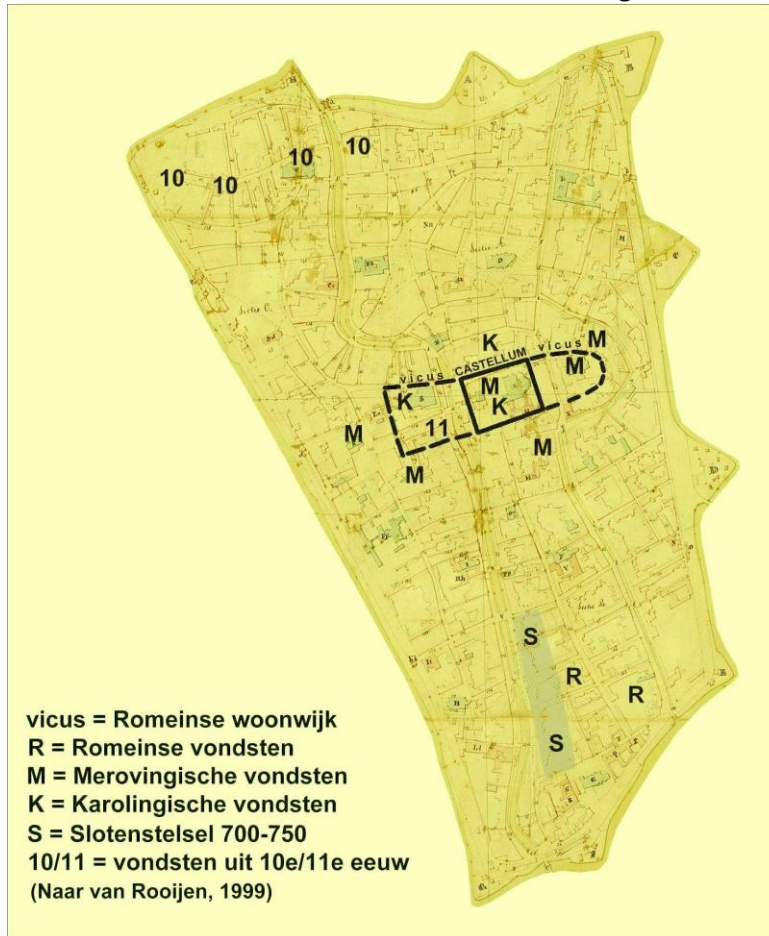
We hebben nu een complete lijst langs Oude Rijn en Rijn van kust tot grens: een castellum bij Praetoria Agrippinae (Valkenburg bij Leiden) en vlak daarbij de beschoeiing en restanten van de Corbulogracht; een castellum en een vicus (woonwijk) bij Forum Hadriani (Voorburg); schepen bij Nigrum Pullum (Zwammerdam); een castellum bij Bodegraven; castellums en schepen bij Woerden en Leidsche Rijn; een castellum bij Fectio (Vechten), een groot legerkamp bij Castra Herculis (Arnhem - Meinerswijk). Verder is een groot kamp bij Nijmegen- Hunerschans gevonden met begraafplaatsen en woongelegenheden. We spreken dan niet meer over theorieën maar over talrijke tastbare archeologische realia van grote omvang. Bij Kesteren is het grafveld teruggevonden, dat blijkens de grafvondsten en de grote aantallen paardenskeletten bij een Romeins castellum behoord moet hebben,

terwijl op De Woerd, daar vlakbij, de resten van een Romeinse nederzetting aan het licht kwamen⁴⁴. Dat hier een reeks grensforten lag is inmiddels duidelijk. Dat we hier te maken hebben met de originele "limes", de Romeinse versterkte noordgrens, eveneens. Dat deze grens bescherming bood voor wie veilig wilde wonen blijkt uit de teruggevonden tempels in Elst, Empel en Kessel. Men bouwt geen luxe en relatief grote tempels in vijandelijk gebied.

Van Wallonië tot Nijmegen komen talloze Romeinse tumuli voor, die bewaard zijn gebleven in toponiemen als -tomme, tumme, tuimel, tomakker, tomveld, tum, toem, toemp- en bij opgravingen altijd Romeinse vondsten leverden⁴⁵. Ook Vlierden en Deurne kenden een -tomakker- en Meijel een -tommenveld-, zoals blijkt uit de schepenprotocollen en cijsboeken. In Nederland vinden we dit toponiem verder in Wychen, Boxmeer, Esch bij 's-Hertogenbosch, Veghel, Gemert, Valkenswaard, Lage Mierde, Knegsel, Baarle-Nassau, Tongelre, Nuenen, St.-Oedenrode, Maasbree en Maastricht. In België kennen we er honderden en dan vooral in de driehoek Luik-Namen-Brussel, rond Charleroi en rond Bastogne. Dat de locatie 'tumme', genoemd in een oorkonde van koning Theuderik IV (721-737), in heel België onvindbaar zou zijn, zoals Halbertsma beweerde, is derhalve ondenkbaar. Ook in de omgeving van Antwerpen liggen enkele tumuli. Het bezit van deze -in de ogen van nog heidense inwoners 'heilige' -grafheuvels, kan voor een abt heel belangrijk zijn geweest in het kader van het missiонерings- en kersteningsproces. Dat Halbertsma in 1986 in dit 'tumme' een corrupte vorm van de plaatsnaam Deurne zag, wijst op onvoldoende kennis van toponymie en etymologie. De toenmalige vorm Durninum is bovendien taalkundig niet verenigbaar met tumme.

Indien de limes niet in Nederland lag maar veel zuidelijker, dan betekent dit dat Romeinse burgers er een gewoonte van maakten om zich in onbeschermd Germaans gebied te laten begraven. En daar men zich meestal liet begraven waar men woonde moeten al die burgers zich gezellig in vijandelijk land

hebben gevestigd om er te wonen, handel te drijven, lief te hebben..... Er blijft ons weinig anders over dan te constateren, dat de noordgrens van het Romeinse Rijk dwars door Nederland liep. Die grens was versterkt met castellums, zoals Vechten dat nog onder Karel Martel een rol speelde. Een ander heette Traiectum en wordt gewoonlijk voor Utrecht gehouden.

Het moet gezegd: Utrecht heeft het de historici niet gemakkelijk gemaakt. Er zijn in de post-Romeinse tijd overstromingen geweest en hoge waterstanden. Desondanks zijn er de laatste jaren toch cruciale vondsten gedaan. De fundering van de door Willibrord gestichte Salvatorkerk is teruggevonden. Maar dat is niet het enige. Moeizaam speurwerk heeft buiten de muren van het Romeinse castellum ook andere vondsten uit de vroegmiddeleeuwse tijd aan het licht gebracht. Het vondstcomplex zegt genoeg⁴⁶.

Op het Domplein werden daarnaast Merovingische munten en een riemtong uit de periode 650-750 aangetroffen alsmede drie waarschijnlijk Merovingische armbanden⁴⁷, terwijl op het St. Pieterskerkhof de graven van

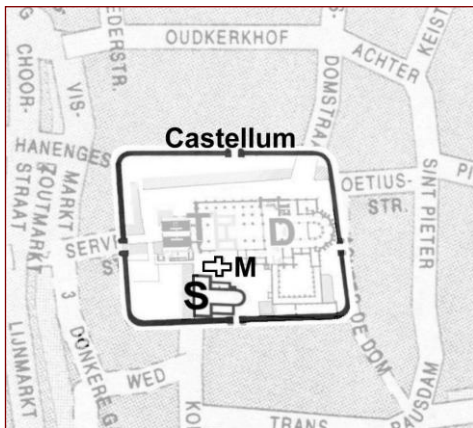
Afb. 7. Vondsten in Utrecht uit de periode 0 – 1100

twee Frankische jongens met kostbare grafgiften werden blootgelegd⁴⁸. En wat de gevonden funderingen betreft: de Utrechtse stadsarcheoloog Huib de Groot heeft de fundamenteën en andere overblijfsels van wat misschien het kerkje van Willibrord is geweest met eigen ogen gezien en aannemelijk gemaakt dat de brokken steen inderdaad uit de zevende eeuw stammen. Hij durfde zelfs te zeggen dat hij er voor 99 procent zeker van was⁴⁹.

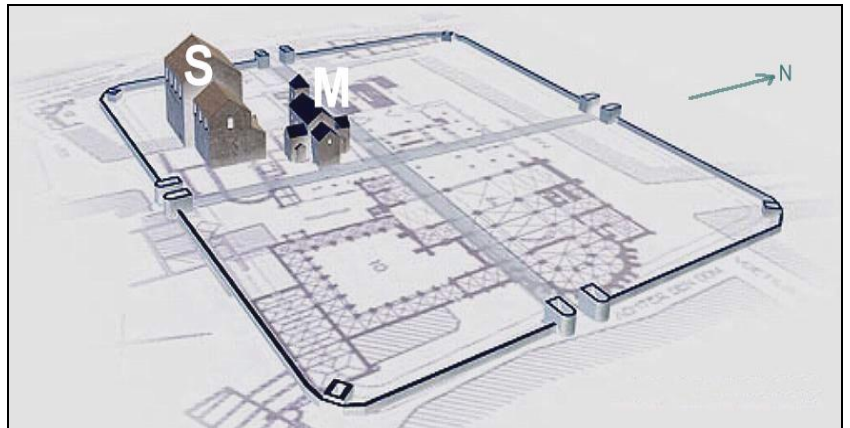
Bonifatius schreef in 753 aan paus Stephanus II dat Willibrord op de puinhopen van de *ecclesiola* (kerkje) van Dagobert een kerk "*proprio labore a fundamento construxit et in honorem sancti Martini consecravit*" (eigenhandig op de fundamenteën heeft gebouwd en toegewijd aan Sint Maarten). Dat Sint Maarten de patroonheilige was is geen wonder, daar hij de nationale Frankische heilige was. Vlak daarbij bouwde hij een tweede kerk, de *ecclesia Salvatoris*⁵⁰, welk patronage ook begrijpelijk is omdat die verwees naar de kathedraal van Rome⁵¹. Zo waren wereldlijke en kerkelijke bescherming verzekerd. Aan de Salvatorkerk verbond Willibrord een klooster dat al spoedig de dominerende rol speelde⁵².

Dat ook in de omgeving van Utrecht Frankische bewoning aanwezig was blijkt bijvoorbeeld uit de goudschat die in 1938 bij Rhenen werd gevonden en het Frankische rijengrafveld dat daar in 1951 aan het licht kwam, met ongeveer duizend graven het grootste tot nu toe. De graven stamden uit de tijd van ca. 375 - ca. 750, de grafgiften uit ca. 575 - ca. 680. Bij Lent is een grafveld uit ca. 600 opgegraven⁵³. Bij de Stenen Kamer bij Kerk-Avezaath bestond blijkens recente opgravingen rond 725 een Frankische vestiging⁵⁴. De bewoning had daar tot ca. 1250 een permanent karakter⁵⁵. Niermeyer heeft in

1953 overtuigend aangetoond, dat er al ten tijde van Karel Martel en Pippijn de Korte wetgeving bestond met betrekking tot de in het gebied van de grote rivieren levende Frankische elite⁵⁶, in 1980 door

Afb. 8. Het Utrechtse castellum en de kerken van Willibrord .S = Salvatorkerk; M = St. Maartenskerk.

Afb. 9. Het Domplein in ca. 800.

Van Winter nog eens onderstreept⁵⁷. In 777 schonk Karel de Grote de kerk te Dorestad aan de *basilica sancti Martini quae est constructa Traiecto Veteri subtus Dorestado* (aan de basiliek van de H. Martinus die gebouwd is in het oude Traiectum onder Dorestad). Het woord 'onder' heeft hier waarschijnlijk de betekenis van 'in de nabijheid van' - zoals iets nog altijd onder (de rook van) bijvoorbeeld Rotterdam kan liggen of onder Roermond kan horen. De bijstelling *vetus* (oud) kan bedoeld zijn om het ommuurde, oudste gedeelte van Utrecht, waarbinnen de kathedraal stond, te onderscheiden van de *vicus* (woonwijk) die er zowel ten westen als ten oosten van was ontstaan. Tegelijk hiermee schonk hij de *villa nuncupante Lisiduna* (landgoed dat nu Lisiduna wordt genoemd), waarvan het huidige Leusden bij Amersfoort nog de naam draagt. Hier lag in de keizertijd een belangrijke Romeinse nederzetting met grafveld, welke ook in de Merovingische tijd bewoond bleef⁵⁸. Een doorslaggevend bewijs is ook de vondst in september 2004 bij Leidsche Rijn, iets ten westen van Utrecht, van 121 zilveren sceatta's, Friese munten uit de eerste helft van de zevende eeuw. Het wijst op de aanwezigheid van Friese handelaars in de jaren dat Willibrord en Bonifatius hier actief waren of wilden zijn. Het is een raadsel waarom men steeds maar weer de bewoning in Centraal Nederland in de Frankische tijd ter discussie blijft stellen.

Een voornaam argument in de Utrechtse kwestie is ook altijd de mededeling over Willibrord van de H. Beda (672-735), een Engelse monnik en geschiedschrijver: "Pippijn schonk hem een plaats voor zijn bisschopszetel in zijn bekende vestingstad die in de oude taal van dat volk Wiltaburg, dat wil zeggen: nederzetting van de Wilti, maar in de taal van Gallië Traiectum heet"⁵⁹.

Met de "taal van Gallië" is hier duidelijk het Gallo-Romeins bedoeld, het Latijn van de hogere kringen. 'Traiectum' zelf biedt geen enkele opheldering. Het betekent een oversteekplaats over een rivier en is terug te vinden in het Frans-Vlaamse Trith-St.-Léger met een Romeinse brug over de Schelde⁶⁰, Tre a/d Maas in België⁶¹, Tricht aan de Linge⁶², het *districtus Trectis* bij Theux ten zuiden van Verviers⁶³, Maastricht, Utrecht, en mogelijk een aantal plaatsen op -drecht. Er moeten in de Gallo-Romeinse periode talloze plaatsen met de naam 'traiectum' geweest zijn, daar het een even alledaags woord was als 'via' (straatweg).

De naam uit de volkstaal, Wiltaburg, bracht ons tot nu toe op het eerste gezicht ook niets verder. Omdat niets bekend was van een bijnaam Wiltaburg met betrekking tot Utrecht meende men hierin in elk geval een bewijs te vinden dat Traiectum niet Utrecht geweest kon zijn. Nu staat vast dat van Maastricht, Antwerpen en Tournai in Frans-Vlaanderen óók niet bekend is dat die ooit Wiltaburg hebben geheten. In dat opzicht zijn alle vier plaatsen aan elkaar gelijk. Er blijft echter één feit over dat uitsluitend in het voordeel van Utrecht spreekt, namelijk het nog altijd bestaande 'Wiltenburg'.

We stuiten op de naam Wiltenburg in een oorkonde uit het jaar 1162, waarin de abdij van 'St. Maria in insula Walacriensi' - de abdij te Middelburg - in haar bezittingen in Vechten, op enkele kilometers

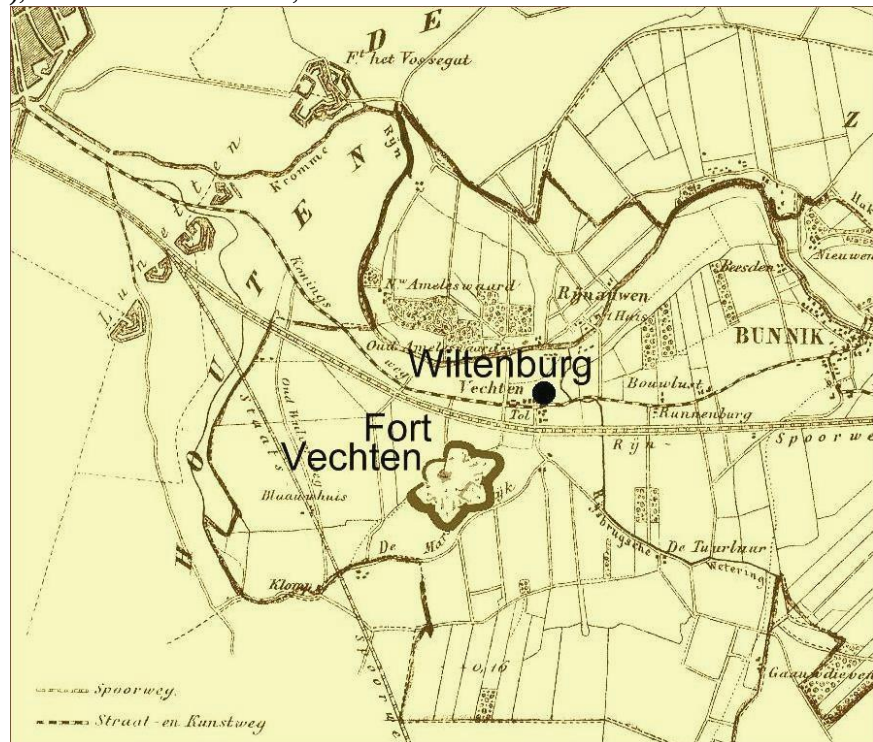
oostelijk van Utrecht, wordt bevestigd, o.a. 'Wiltenburg'. In 1169 schonk Balduin, proost van St. Marie te Utrecht, -die in 1178 bisschop van Utrecht werd- aan zijn kapittel de grote en de kleine tienden alsmede de wereldlijke rechtspraak in Wiltenburg in Vechten, die vroeger door een zekere Heriman van Wedene van hem in leen werden gehouden⁶⁴. In 1388 wordt Weden (Weyen of Waayen onder Oudwulven) -dit laatste wordt op de kadasterkaart van 1832 nog als afzonderlijke gemeente aangegeven, ingeklemd tussen Utrecht en Vechten- als "iuxta Wiltenborch" (bij of naast Wiltenborch) vermeld.

Waar dit Wiltenburg precies in Vechten lag kan gemakkelijk worden achterhaald. In 1288 leefde een Vrouwe Hadewich van Wiltenborch, gehuwd met een Stefan(?) van Zuylen. Hun zoon Zweder van

Wiltenburg (gestorven 1304), heer van Beverwaard, was maarschalk van Utrecht. Hadewich stichtte

rond 1285 een kapel op Wiltenburg, die in 1462 wegens bouwvalligheid moest worden afgebroken. De fundamenten daarvan bevonden zich in 1875 nog altijd in een weiland, gelegen op de zg. Lage Burg ter plaatse waar toen de Kerkweg in de Koningsweg (nu Koningslaan) uitmondde. Vlak daarnaast ligt nóg steeds een belangrijke 17e-eeuwse hofstede: "Wiltenburg", op een steenworp afstand van de grens met de voormalige gemeente Oudwulven

Afbeelding 10 laat zien waar een en ander te lokaliseren is⁶⁵.

Afb. 10. Bunnik met Hofstede Wiltenburg en Fort Vechten

Nu kan men tegenwerpen dat Vechten niet identiek is aan Utrecht. Dat is waar. Maar ten eerste schonk Karel Martel in 723 tegelijk met de fiscale (= koninklijke) goederen in en buiten de burcht 'Traiectum' ook de burcht en de villa, d.w.z. het koninklijk landgoed Vechten aan het klooster in die burcht⁶⁶. Vechten werd geschonken "*cum (...) omnes adiecentas vel appendicies*" (met ... al het aangrenzende of erbij behorende). Ten tweede behoorden tot de onderhorigheden van Vechten later altijd Wiltenburg, Rijnauwen, Amelisweerd en nog enkele andere locaties. Tot in de late Middeleeuwen behoorden Wiltenburg, Rijnauwen, Vechten en Wede tot de parochie van de H. Nicolaas binnen Utrecht. De inwoners daarvan werden als ingezetenen van de stad Utrecht beschouwd. Onmiddellijk ten noorden grenzend aan Vechten ligt Huis Rijnauwen, dat in elk geval in 1202 al vermeld wordt en dat in 1394 een leengoed van de bisschop van Utrecht was⁶⁷. Het valt niet te ontkennen dat Vechten en omgeving, inclusief Wiltenburg, zo veel als een Utrechtse exclave was waar bezit van de bisschop, de kapittels en van belangrijke met Utrecht verbonden geslachten lag. Beide plaatsen werden zo ongeveer als één geheel beschouwd.

Dat Wiltaburg, woonplaats der Wilten volgens Beda, identiek is met Utrecht, valt gezien deze droge nuchtere feiten nauwelijks meer te ontkennen. Dat de naam van dat Wiltenburg later verhuisde naar het er tegenaan leunende Vechten is op zich helemaal niet vreemd. In Bonn vinden we een vrijwel identieke situatie. Wat oorspronkelijk het Romeinse *Bonnae* was is nu Dietkirchen ten noorden van de stad. De naam Bonn is overgegaan op de nieuwe vestiging buiten de oorspronkelijke muren. Hetzelfde gebeurde in Lyon Op de ene plaats overvleugelde die nieuwe naamdrager de oude, elders -zoals in het

geval Wiltenburg- niet. Als Vechten in Willibrords tijd inderdaad nog een aanzienlijke versterking was, die wellicht een grotere veiligheid bood aan de inwoners van het half verwoeste Utrecht, dan is de verhuizing van de naam Wiltenburg zelfs voor de hand liggend te noemen. Hierbij sluit ook uitstekend aan de opmerking van Peeters dat het mogelijk is "dat Willibrord afwisselend in het castrum Traiectum en het door Beda genoemde Wiltenburg heeft geresideerd"⁶⁸.

De visie dat met het "Traiectum dat Wiltaburg heette" Maastricht werd bedoeld, werd onlangs nog door Kreijns verdedigd⁶⁹. Hij beriep zich daarbij op de *Gesta Fontanellensis*, de kronieken van de Franse abdij St. Wandrille ten noordwesten van Rouen. Karel Martel verbande in 714 abt Wando van St. Wandrille, welke verbanning duurde tot 741. Kreijns citeert: "Karelbeval dat hij [Wando] in ballingschap gedreven moest worden in het fort Maastricht, dat in de oude taal van dat volk bekend is als Viltaburg, dat is, het oppidum van de Vilten, maar in de Gallische taal bekend is als Traiectum". Dit is een uiterst suggestieve manier van citeren, want in de oorspronkelijke Latijnse tekst staat niet "fort Maastricht" maar "in Traiecto castro". Hier wordt dus geen enkel bewijs geleverd. Dat zou dan moeten komen uit het aansluitende citaat: "Wando zelf echter was nog in ballingschap, in het fort Maastricht in het klooster namelijk van St. Servatius." Utrecht had geen Servatiusklooster, althans niet in Wando's tijd. Met het laatste Traiectum wordt welhaast zeker Maastricht bedoeld. Dat bewijst echter niet dat met het eerste Traiectum dezelfde plaats werd bedoeld. De twee zinnen zoals ze hier geciteerd zijn lijken dat zelfs stilistisch uit te sluiten. Men kan ze ook zó lezen, dat Wando eerst verbannen werd naar het Traiectum dat Wiltaburg heette maar uiteindelijk terechtkwam in het Traiectum aan de Maas.

Het is alom bekend dat in de vitae, de heiligenlevens, letterlijk van elkaar werd overgeschreven en dat daden en omstandigheden werden aangedikt om de eigen heiligen te pousseren. De Vita Wulfram, de levensbeschrijving van Wulfram, eerst aartsbisschop van Sens en later monnik in St.-Wandrille, is door een monnik uit dat zelfde klooster ook al zo slordig in elkaar gezet en opgesierd met allerlei details uit andere Vitae, door Van Berkum beschouwd als "grove onvolkomenheden"⁷⁰. Kan men dergelijke bronnen blindelings vertrouwen? Ook Deeters houdt het erop dat de toevoeging van Beda over Wiltenburg slaat op Utrecht en niet op Maastricht. De verwisseling Maastricht-Utrecht komt volgens hem veelvuldig voor⁷¹.

Hoe verwarrend de situatie is blijkt bijvoorbeeld uit het volgende: op het Concilie van Clermont-Ferrand in 535 ondertekende bisschop Domitianus met "*Domicianus in Christi nomine episcopus ecclesiae Tungrorum, quod est Traiecto, subscripsi*". (Ik, Domitianus, in naam van Christus bisschop van de Kerk van de Tongeren, dat is Traiectum, heb ondertekend)⁷². Voorzover hier Traiectum een rol speelt lijkt het wel identiek met Tongeren!

Dat zou minder vreemd zijn dan het mogelijk lijkt, want bij Tongeren werd de rivier de Jeker gekruist door de Romeinse weg die uit noordelijke richting van Achel, Hamont en Bilzen kwam en zuidelijk via Amay naar Arlon liep. Daar lag met andere woorden ook een 'traiectum'.....

De passage over Wiltaburg -waarmee het Traiectum van Wando hier wordt opgesierd- komt letterlijk bij Beda vandaan en die tekst is nóg weer ouder. Mogelijk is de hele passage corrupt, want de kronieken van de Benedictijnen lokaliseren de verbanning hardnekkig in Troyes in Champagne.

De mening van Kreijns dat het oorspronkelijke bisdom Maastricht-Tongeren door Pippijn na de dood van de H. Lambertus werd gesplitst in een bisdom Luik, waarheen Lambertus' opvolger Hubertus verhuisde, en een bisdom Maastricht waar Willibrordus zou hebben geresideerd, wordt weersproken door het feit dat zowel Hubertus (tot 727) als zijn opvolger Floribert weliswaar zetelden in Luik maar residenties behielden in Maastricht, dat geen *civitas* (stad met rechten) meer was maar een gewoon *oppidum* (woonplaats) in het bisdom Luik was geworden⁷³.

Alhoewel in Maastricht en in Meerssen koninklijke villa's lagen⁷⁴ is in de wijde omtrek geen enkel later spoor van een toponiem Wiltenburg teruggevonden. Ook ligt er geen burcht en villa Vechten die door Karel Martel konden worden weggeschonken. De grafkerk van St. Servaas, toegewijd aan Petrus, had wel een Salvatoraltaar, maar een Salvatorkerk was er in Maastricht in Willibrordus' tijd niet, evenmin als een St. Maartenskerk⁷⁵. Er is ook geen spoor van enige bisschoppelijke activiteit van Willibrord teruggevonden.

Anderzijds bevestigde Pippijn de Korte in 753 en 769 de schenking van koninklijke inkomsten uit tienden en tolleren aan de kerk van St. Maarten in de plaats welke "Traiectum wordt genoemd aan de rivier de Rijn"⁷⁶. Dit kan in elk geval niet op Maastricht slaan. In de tiende eeuw is de domkerk van Utrecht in het bezit van een misformulier voor de feestdag van de H. Willibrord dat nog uit de Karolingische tijd stamde. Het komt voor in een Sacramentarium van bisschop Balderik van Utrecht uit de periode 970-1000. Het is in gebruik gebleven tot de invoering van het eenheidsmissaal door het Concilie van Trente in de 16e eeuw⁷⁷.

Een lijst van heidense praktijken, bekend als de *Indiculus superstitionem*, een toelichting bij het concilie van Estinnes van 743, moet op grond van taalkundige kenmerken omstreeks het midden van de achtste eeuw in Holland zijn ontstaan. Omdat er in Holland nog geen *scriptorium* was, moet de lijst wel in Utrecht zijn samengesteld⁷⁸.

Om al deze redenen lijkt mij Kreijns' theorie onhoudbaar. De uitspraak van Rozemeyer, dat vaststaat dat Utrecht niet kan bogen op enig bewijs dat Traiectum daar in Willibrords tijd gelegen zou hebben⁷⁹, valt hiermee ook niet meer te handhaven.

De naam Wilten mag naar mijn mening niet verward worden met de Slavische Wilten in het noorden van Duitsland. Waarschijnlijk hebben we in Nederland met een inheemse stamnaam te maken. Bij Innsbruck ligt het oude Praemonstratenzenklooster Wilten, ontstaan uit een Romeins castrum Veldidena, dat weer zijn naam dankt aan een bestaande bewoning die reeds uit de urnenveldentijd dateerde. Iets soortgelijks kan ook in Nederland heel goed aan de orde zijn geweest.

Nog steeds ligt op 500 meter zuidwestelijk van Wiltenburg Fort Vechten. Het huidige Fort Vechten is in 1882 aangelegd. Er werden tijdens het graven tal van Romeinse funderingen en overblijfselen gevonden. Behalve dat het castellum bekend is, hebben we ook een altaarsteen met de naam Fectio erop en bleken er in de directe omgeving resten van begraafplaatsen en kampdorpen in de bodem verschoolen te liggen. Ook vond men er prachtige sieraden⁸⁰. Alle gegevens wijzen erop dat Vechten in de Romeinse tijd een belangrijker vestiging was dan het nabije Utrecht en nog in Karel Martels tijd belangrijk genoeg om weggeschonken te worden.

Op grond van al deze feiten en gegevens wil ik het volgende concluderen.

Omdat:

- het leenrechtelijk, kerkrechtelijk, archivalisch en taalkundig aantoonbaar is,
- de archeologische vondsten het ondersteunen, en
- de historische situatie eeuwenlang overeenstemde met wat conform de oorkonden kon worden verwacht

mag worden aangenomen dat we voor de activiteiten van Willibrord en Echternach in Zuidoost-Brabant voldoende bewijs hebben gevonden. De stellingen van Kölzer⁸¹, dat de meeste oorkonden uit de Merovingische tijd (500-750) vervalst zouden zijn, lijken hier niet van toepassing. De tegenwerping van Kreijns dat Willibrord geen kerken gesticht kan hebben in een gebied dat tot het bisdom Luik behoorde⁸², is niet terzake doende, omdat de diocesen aanvankelijk typisch stedelijke aangelegenheden waren, zodat er veel 'interdiocesane' ruimte overbleef, vooral in dunbevolkte streken⁸³. Bovendien werd het bisdom Luik pas na de periode van aartsbisschop Bruno van Keulen (953-965) kerkrechtelijk actief in onze streken. Veel kerken met het patrocinium St.-Petrus-Banden zijn op instigatie van Bruno gesticht tot in St.-Oedenrode toe, zonder enige tegenwerking van Luik⁸⁴.

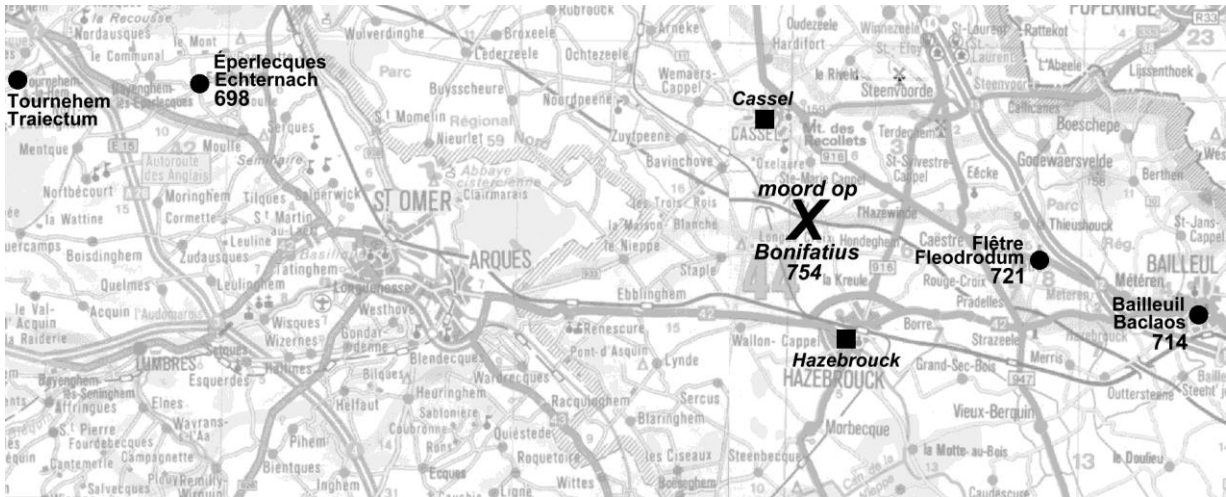
De theorie dat het Traiectum van Willibrord niet Utrecht maar Maastricht moet zijn geweest wordt door:

- de schenkingen van Karel Martel in 723 en Pippijn de Korte in 753 en 769,
- de ligging van Traiectum aan de Rijn,
- het bestaan van Wiltenburg in Vechten (en alleen dáár),
- de Merovingische, Karolingische en latere vondsten in Utrecht en
- de fundering van Willibrordus' Salvatorkerk aldaar, alsmede
- het ontbreken van een Salvator- en een Maartenskerk in Maastricht ontkracht.

Daarmee valt naar mijn mening zowel de noodzaak als de mogelijkheid weg om Utrecht te lokaliseren in Maastricht, Antwerpen of Tournehem.

2 BONIFATIUS EN DOKKUM

Zoals Brabant en Texandrië omstreden zijn als werkterrein van Willibrord, waar het klooster Echternach aanzienlijke bezittingen had liggen, zo is er ook grote onenigheid over de plaats waar Bonifatius is vermoord. Het klassieke Dokkum staat ter discussie. Ook hier rijst de vraag of er eigenlijk iets tégen Dokkum kan worden aangevoerd, en nauw daaraan gekoppeld: zijn er voor de alternatieve locaties zinnige argumenten te bedenken of vallen die op voorhand al af?

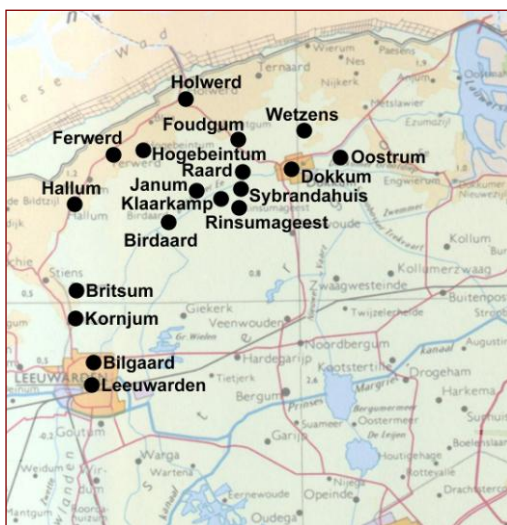

Afb. 11. De plaats van de moord op Bonifatius ten opzichte van de schenkingen aan Echternach volgens Delahaye.

Over een moord op Bonifatius in Noord-Frankrijk kunnen we kort zijn. Een nauwkeurige vergelijking van alle beweringen van Delahaye dienaangaande brengt aan het licht, dat hij het 'heidense' Friesland waar Bonifatius in 754 ging prediken situeert midden in het door Franken beheerste bisdom van Willibrord en waar hij vervolgens vermoord zou zijn ergens tussen Cassel en Hazebrouck.

Op afbeelding 11 zijn de schenkingen aan Echternach en de plaats waar Bonifatius werd vermoord overgebracht naar een moderne Michelinkaart en gesitueerd waar ze volgens Delahaye gelegen moesten hebben. Hijzelf noemde dat gebied "het centrum van het Frankenrijk in Noord-Frankrijk rond 700"⁸⁵, waarvan Bijsterveld in 1983 al opmerkte, dat Delahaye voor dit gebied kennelijk uitging van een "gedegen dieptekerstening"⁸⁶.

Dat lijkt nu niet bepaald de aangewezen regio waar Bonifatius naar toe wilde trekken om er het geloof te gaan prediken onder heidense Friezen.

Kreijns verdedigt al jaren de theorie dat Ostrachië, het gebied waar Bonifatius werd vermoord, op de Veluwe gezocht moet worden. De basis hieronder valt te lezen in zijn artikel van 2001⁸⁷. Hij schrijft dat de zeearm die volgens kanunnik Nicolas van Luik (1140) Texandrië van Friesland scheidde "tot op weinige kilometers van westelijk van Nijmegen" kwam. Daarom legt Kreijns "Friesland" onmiddellijk ten noorden van deze "zeearm", d.w.z. op de Veluwe. In het huidige Friesland kan het volgens hem niet gelegen hebben: "De Ravennas [bedoeld is de Geograaf van Ravenna, Sp] noemt eilanden langs de noordelijke kusten. Na Saxonië, zegt hij, *liggen in zee de eilanden Nordostrachië en Neustrachië.* (...)

Afb. 12. Karolingisch vaatwerk in Noord-Oost-Friesland.

Dat de Ravennas het huidige Friese Oostergo en Westergo aanduidt is in feite uitgesloten, deze gebieden lagen op zeespiegelniveau en bestonden slechts uit een aaneenschakeling van kweldergebieden". (cursief van Kreijns, Sp.)

Hiervóór is al besproken dat Nederland ten noorden van de grote rivieren in de tijd van Willibrord en Bonifatius niet in zijn totaliteit onder de zeespiegel verdwenen was. Een verwijzing naar afbeelding 6 moge hier volstaan. Afbeelding 12 toont een detail uit de kaart over het in Friesland gevonden Karolingisch vaatwerk uit de periode 750-900 volgens De Langen 1991. Ook dit onderbouwt Kreijns' opvatting niet.

Het zuidelijke Friese gebied in Zeeland en het huidige West-Friesland in Noord-Holland zijn gescheiden geweest door de uitmondingen van de grote rivieren, ongeacht tot hoever de trechtermond daarvan zich in het binnenland uitstrekte. Dat dat Friesland dan noordoostwaarts gewoon doorliep in de richting Duitsland is verder geen probleem. Een lokalisatie op de Veluwe is daarvoor niet nodig. Er zijn daar ook geen sporen overgebleven van een verblijf van Bonifatius, heidense Friezen, of een moordverhaal. Tacitus typeert de Friezen als "transrhenanus Populus", een volk "van over de Rijn"⁸⁸ en dat is een groot gebied.

Uit Friesland kennen we dergelijke aanwijzingen wel. De 'koningsfibula' uit Wijnaldum uit het begin van de 7e eeuw, in 1953 gevonden op de plaats waar in de periode 1991-1993 de beroemd geworden 'konings'-terp werd afgegraven⁸⁹, is volgens Kramer een bevestiging van de stelling dat er toen al sprake was van een tweestrijd tussen de heidense en christelijke geloofswerelden: "In elkaar verstrengelde dierenmotieven uit de Scandinavische geloofswereld naast een Andreaskruis uit de Frankische wereld". In Oosterbeintum zijn in 1984 graven gevonden uit de vierde tot de zevende eeuw, waarbij zowel heidense crematies als christelijke inhumaties werden aangetroffen, een duidelijk bewijs van een langzame culturele-godsdienstige overgang⁹⁰.

Al enkele jaren na de moord in 754 was er een geschreven verhaal in omloop van de hand van de monnik Willibald, die dat had geschreven op verzoek van Lullus, die wij kennen als Bonifatius' opvolger als aartsbisschop van Mainz. Willibald kan heel goed contact hebben gehad met zegslieden, maar hij zelf is niet ter plaatse geweest. Hij noemt zelfs niet eens de naam van de moordplek. Dat is niet bijzonder vreemd. Hij geeft zelf te kennen dat het niet zijn bedoeling is om allerlei aardrijkskundige

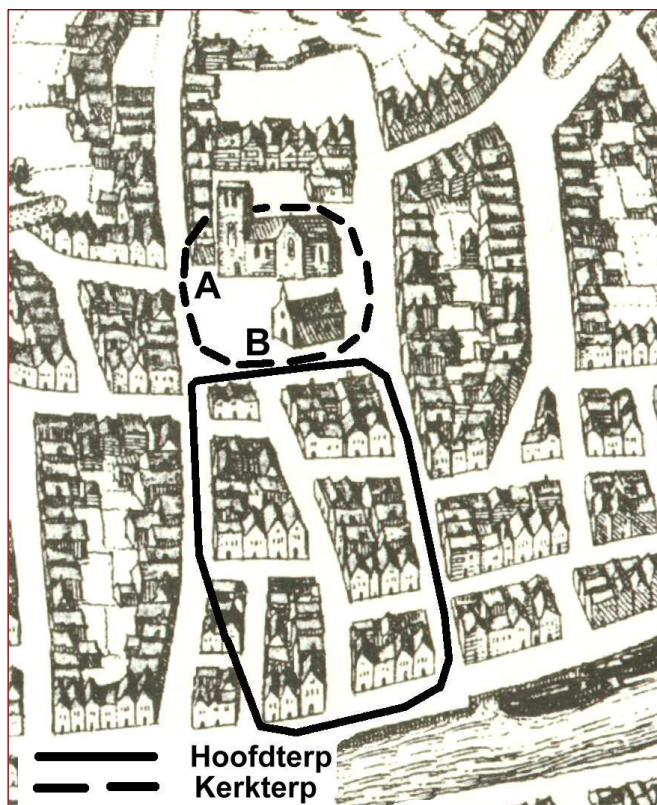

Afb. 13. De locatie van de moord en de eerste kerk

bijzonderheden te vermelden. Hij wilde slechts Bonifatius als heilige martelaar belichten. Hij heeft het alleen over het opslaan van tenten aan de oevers van de Boorne. De daar gedoopte Friezen zouden op een vooraf afgesproken dag, "op de dag van het vormsel", terugkeren op een bepaalde plek om de handoplegging te ontvangen. Die plek hoeft niet aan de Boorne gelegen te hebben, zoals vaak wordt beweerd. De moord heeft dus ook niet per se aan de Boorne-oever plaats hoeven te vinden. Op die bewuste dag verschenen niet de gedoopte Friezen maar heidense soortgenoten die Bonifatius en zijn gezellen doodsloegen. Op die plaats werd een kerk gebouwd op een speciaal daarvoor opgeworpen terp (zie afb. 13) en daarbij ontsprong een bron. Dergelijke "spontaan" ontspringende bronnen - Dokkum is niet het enige geval- zijn waarschijnlijk al aanwezig geweest als heilige heidense bron⁹¹, voor missionarissen van het type Bonifatius een favoriete plaats om de heidenen op religieuze wijze te provoceren.

De tweede levensbeschrijving, de *Vita altera*, is uit kort na 800, dus zo'n 50 jaar na de moord. De auteur is onbekend. Hij is wel ter plaatse geweest en laat een getuige aan het woord, een stokoude vrouw.

Hij situeert een en ander "*in loco qui Dockinga dicitur*" (in de plaats die Dockinga wordt genoemd). Het bezoek zelf heeft volgens Halbertsma kort voor 800 plaatsgevonden⁹². Hij vond er een bron, naast de "*basilica nobilis*"

Afb. 14. De hoofdterp en de kerkterp in Dokkum ca. 800, ingetekend op de kaart van Braun & Hogenberg uit 1574. A = latere Abdijkerk, B = latere Maartenskerk. De oorspronkelijke kerk van ca. 755 heeft waarschijnlijk gestaan op de open ruimte tussen A en B

Die plaats is ook bezocht door Willehad, een Angelsaksische missionaris, die rond 775 zijn werk aldaar begon, als eerste pastoor zeggend. Hij werd opgevolgd door Liudger, die in zijn jeugd in Traiectum de oude Bonifatius nog had gekend. Toen Willehad naar het oosten vertrok werd zijn werk door Liudger voortgezet als tweede pastoor. Het leven van Liudger, de *Vita Liudgeri* is rond 840 te boek gesteld door Altfried, die zijn gegevens van Liudger zelf had. En Liudger leefde al toen Bonifatius vermoord werd. We hebben hier dus nog gegevens bijna uit de eerste hand van iemand die ter plaatse gewerkt had. Altfried schrijft over "*in loco, qui Doccinga vocatur*" en wijkt hierin dus niet af van de tweede auteur.

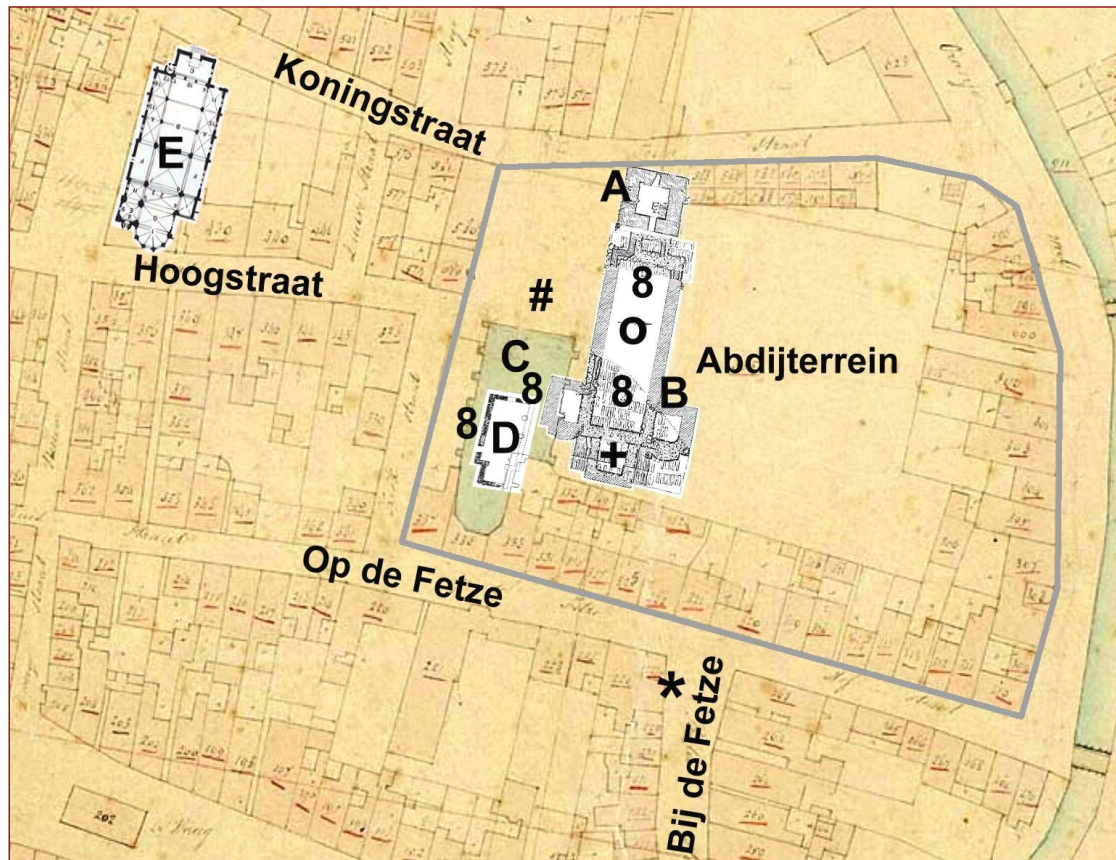
Ook het leven van Willehad is te boek gesteld, in de *Vita Willehadi*, kort na 843 door een onbekende kloosterling uit Echternach. De plaats wordt pas dan *Dockynchirica* genoemd en Willehad zou er gewoond heb-

ben in een "*servorum Dei habitatio*" (een woonhuis voor de dienaren Gods). Uit de beschrijving van zijn leven weten we ook dat hij er een bedehuis vond. Bovendien gaf hij er les aan jongens uit gegoede families, zoals gebruikelijk was in kloosterscholen⁹³.

We weten dus het volgende over de naam van de plek van het onheil: rond 800 Dockinga, rond 840 ook Doccinga en kort na 843 Dockynchirica (Dockin-kerk) genoemd. De oorspronkelijke naam schijnt dus iets als '*Dokking(en)*' geweest te zijn, een niet ongewoon toponiem, wat zoveel betekende als "bij de nakomelingen/lieden van Dokko"⁹⁴. Rond 843 schijnt de kerk, die er volgens Willibald was opgericht en die Willehad er ook had aangetroffen, korte tijd aan de plaatsnaam gekoppeld te zijn. Ook dat is niet uitzonderlijk. We kennen

nog steeds plaatsen als Kerk-Avezaath, in België Henri-Chapelle (Hendrikkapelle) en in Normandië het door de invasie van 1944 beroemd geworden Ste.-Mère-Église.

Door een inval van heidense Friezen waren in 784 tal van kerken verwoest, waaronder die in Dokkum. Het herstel daarvan door Liudger, is door Alcuin bezongen in een gedicht⁹⁵.

Afb. 15. Kadasterkaart Dokkum 1830 met ingetekende gebouwen. A = toren Abdijkerk, afgebroken 1832; B = Abdijkerk, afgebroken 1588; C = Martinuskerk, huidige Protestantse kerk; D = Tufstenen kerkje uit 10e eeuw; E = huidige katholieke Bonifatiuskerk, gebouwd 1870/1; * = Fetzefontein uit 1712; O = de bron, teruggevonden in 1985, daarna modern herbouwd; 8 = graven uit de 8e eeuw; + = plaats van de moord met huidige monument; # = mogelijke plaats van de eerste kerk in 754.

Dokkum komt vervolgens als gouwnaam en als plaatsnaam voor in de Traditiones Fuldenses (ca. 715-ca.850): *in pago Tockingen en Tochingen, id est ubi scs Bonifatius passus est* (Tochingen, dat is waar de heilige Bonifatius gestorven is)⁹⁶.

De kroniek van het klooster Bloemhof in het Groningse Wittewierum vermeldt voor het jaar 1204, dat toen het klooster Sint-Mariënpoot werd gesticht, het dubbelklooster Palmar in het westen van Reiderland onder paterniteit (als dochterklooster) van het klooster te Dokkum. De stichter was iemand die "*olim abbatem in Doccum*". (vroeger abt was in Dokkum). Het Praemonstratenzenklooster te Dokkum werd in 1163 gesticht door een leerling van Frederik van Mariëngaarde. In 1223 spreekt die kroniek over Dokkinge, in 1243 over "*dominus Rothwardus abbas sancti Bonifacii in Dokum*" (heer Rothward, abt van Sint Bonifatius in Dokkum). Hierdoor weten we dat het Dokkumse klooster aan Bonifatius was toegewijd⁹⁷.

Aan dit klooster was tot de twaalfde eeuw een seculier kapittel verbonden dat sterk onder invloed van Utrecht stond. In 1228 bracht aartsbisschop Wilbrand van Utrecht een bezoek aan Dokkum en oefende er de geestelijke en wereldse jurisdictie uit. Het Bonifatiusklooster kreeg ook het patronaatsrecht over de Dokkumse St. Maartenskerk, de parochiekerk naast de abdij. De monniken oefenden de zielzorg uit in de Dongeradelen⁹⁸.

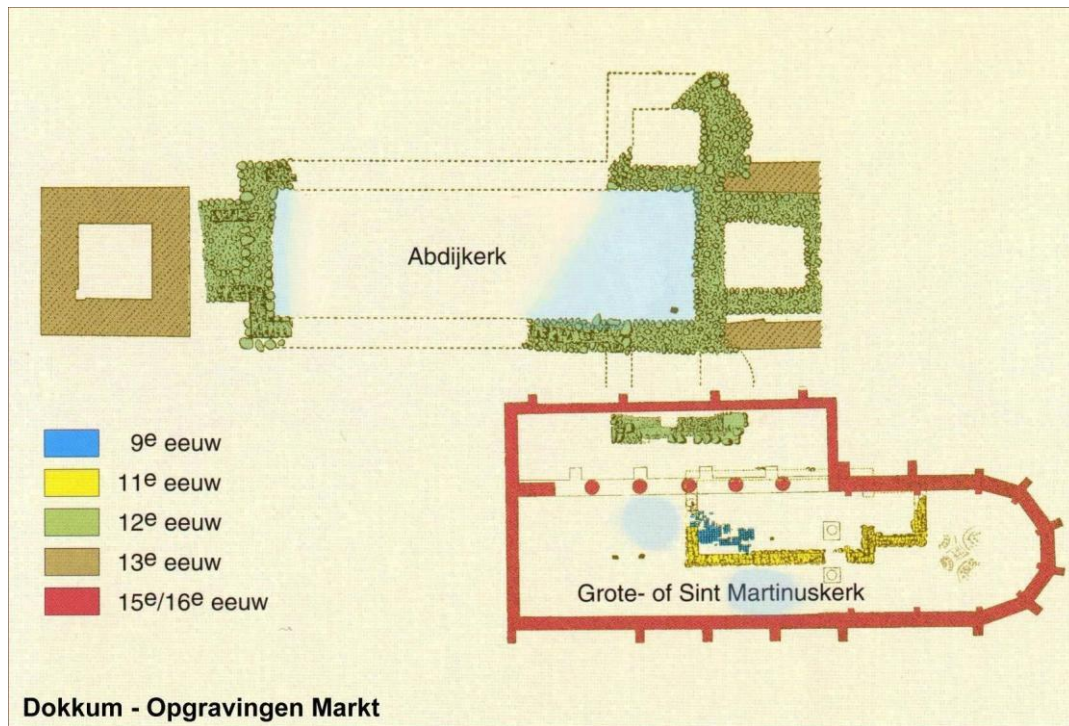
Halbertsma ging ervan uit, dat de Praemonstratenzers in 1163 de opvolgers waren van de kanunniken wier kloosterlijke samenleving werd hervormd tot een abdij. Die kanunniken zouden de voortzetting

gevormd hebben van de priestergemeenschap uit de tijd van Willehad en Liudger⁹⁹. Dit zou dan geheel in overeenstemming zijn met wat we elders in Europa zien gebeuren.

In de elfde eeuw was Dokkum een muntplaats. Muntrecht wijst op een marktfunctie. Men gaat er tegenwoordig van uit dat de markteconomie al in de late negende eeuw is geïntroduceerd. Dokkum had in de negende eeuw een leidende functie voor zijn omgeving en was vanaf de late tiende eeuw samen met Leeuwarden de belangrijkste bewoningsconcentratie¹⁰⁰.

Tot zover de geschreven berichten. Maar zijn er ook feiten?

Archeologisch onderzoek in Dokkum heeft plaatsgehad in 1954, 1962/63, 1966/67 en 1986. De resultaten daarvan zijn in afbeeldingen 15 en 16¹⁰¹ samengevat.

Afb. 16. Het resultaat van de laatste opgraving.

De allereerste beschrijvingen van de moord op Bonifatius bevatten de mededeling, dat een terp werd opgeworpen om er een gedachteniskerk op te bouwen alsmede dat daarnaast een bron ontsprong. Bij de aanleg van het riool in de Hoogstraat in 1949 bleek, dat de straat vroeger nog smaller was dan thans en tevens dat de Dokkumse hoofdterp organisch gegroeid was zoals alle andere bewoningsterpen. Men trof grote hoeveelheden turf, plantenresten, mest, aardewerkscherven en andere verontreinigingen aan. Het archeologische onderzoek van 1954 heeft uitgewezen dat de terp onder het abdijterrein géén historisch gegroeide terp is, maar in één keer uit graszoden is opgebouwd¹⁰². Bij later onderzoek werd dit bevestigd. De abdijterp is iets lager dan de hoofdterp. Het hoogste punt van de hoofdterp is waar nu de katholieke Bonifatiuskerk staat.

Na invoering van de Hervorming in Dokkum in het jaar 1588 zijn de abdijkerk en een deel van de abdijgebouwen afgebroken. Van het dichten van een bron wordt niet gesproken, maar het is wel waarschijnlijk. Ten eerste hadden de protestanten sowieso niets op met een gewijde bron, die voor hen onder de 'paapse superstitiën' viel. Ten tweede schreef G. Hesman in 1705 in zijn dagboek, nu in het gemeentearchief van Dokkum: "1705 - de 9 april wierden de fondamenten van het Bonifacii klooster uitgegraven, en een schoone waterput aan de Zuidersijde aen't selve fundament ontdekt..." Kennelijk was men toen niet meer zo scherp-slijperig, want enkele jaren later werd vlak naast het voormalige kloosterterrein in de huidige Boterstraat, toen 'Bij de Fetze' geheten, een klassiek gevormde pomp neergezet met een herdenkingsbord "Dit is de Fetze Fontein Ano 1712".

Alleen al dit bord weerspreekt de opmerking van Halbertsma, dat Fetze weliswaar een afkorting van de naam Bonifatius is, maar dat het hier de betekenis van dobbe of drinkwatervijver zou hebben¹⁰³. Hekstra maakt er zelfs een 'waterkelder' van. Dan zou dan de eerste en de enige waterkelder ter wereld

Afb. 17. De plaquette uit 1712

zijn waarvoor een fontein met herdenkingsbord is opgericht..... Een dergelijke plaquette kan niet anders dan verwijzen naar iets wat men de moeite waard vond: een Fetze-fontein, d.w.z. een Bonifatiusfontein. Ik moet echter onmiddellijk toegeven dat uit fontein en plaquette alléén geen bewijs kan worden afgeleid dat de moord hier daadwerkelijk heeft plaats gevonden.

De brondevotie kan ook uit de late Middeleeuwen stammen en zegt op zich nog niets. Zelfs het reëel bestaande klooster is nog geen bewijs. Er zullen tastbare sporen moeten zijn willen we enig bewijs hebben. Die zijn er ook gekomen.

In de eeuwen na 1600 is het terrein als kerkhof gebruikt en na 1830 weer opgeruimd en bestraat. Bij de opgraving van 1954 werd een bron uit 754 niet ontdekt, dit omdat vanwege een monument dat midden op de Markt stond een groot gedeelte niet mocht worden onderzocht. Wel groef men de fundering van de abdijkerk en de bijbehorende toren uit, afgebroken in resp. 1588 en 1832. De kerk werd gedateerd op de tweede helft van de 11e eeuw, dus 1050-1100. Ook werden binnen de muren van die kerk boomkistgraven gevonden uit de achtste eeuw.

Afb. 17. Graven uit de 8e eeuw in de Martinuskerk.

Onder de nog bestaande Martinuskerk trof men in 1962/63 de resten aan van een tufstenen kerkje uit de tiende eeuw met daaromheen een grafveld, teruggaande tot de achtste eeuw. De opgraving van 1966/67 onder de Martinuskerk toonde nogmaals aan dat de 4 m hoge abdijterp in één keer was opgeworpen. Men trof nog twee paalstompen aan die op basis van jaarringenonderzoek in 905 werden gedateerd¹⁰⁴.

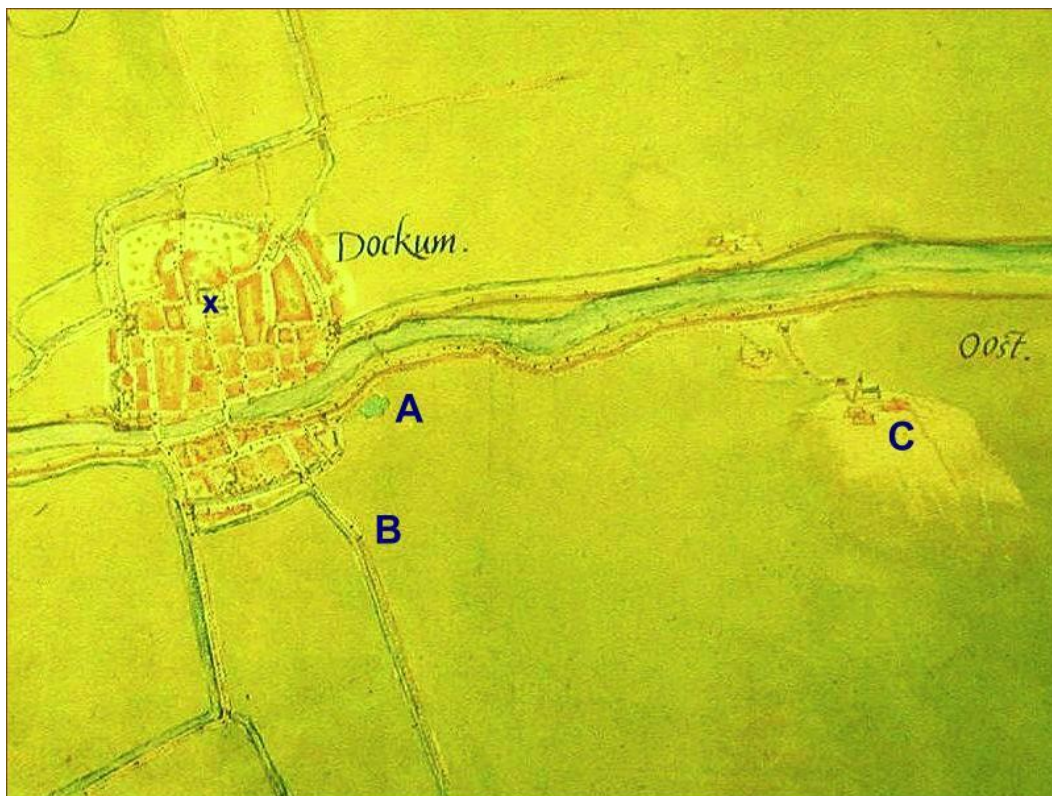
De afplatting van het Marktplaats in 1985, hoe betreutswaardig ook, had in elk geval één voordeel: er werd een waterput gevonden die precies op de as van de in 1588 afgebroken abdijkerk bleek te liggen, dus binnen de muren van het gebouw waar men in 1954 niet had mogen graven¹⁰⁵.

Die kerk was derhalve boven op de bron gebouwd! Dat is niets bijzonders. Overal zien we immers kerken naast of op bronnen. In Regensburg staat de bron met bronhuis zelfs midden in de kerk, in de abdijkerk van Metten in het voorportaal, in Echternach in en in Chartres onder de crypte.

Daarmee hebben we tastbare feiten in handen gekregen. Op het abdijterrein bevinden zich op twee plaatsen graven uit de achtste eeuw. Het ene grafveld lag rond een bron. Daarboven bouwde men in de elfde eeuw de in 1588 afgebroken abdijkerk. Op het andere grafveld bouwde men in de tiende eeuw een tufstenen kerkje dat later vervangen werd door de nog bestaande Martinuskerk.

Van de oorspronkelijke gedachteniskerk van 754 weten we dat die volgens de oudste beschrijvingen toen naast en niet op de bron lag. Dat betekent dat de eerste kerk niet onder de latere abdijkerk heeft kunnen liggen. Hij heeft ook niet onder de Martinuskerk gelegen, anders had men er bij de opgravingen sporen van moeten vinden. De enige plaats die overblijft is ten westen van de huidige Martinuskerk, de enige plaats op het marktplaats waar nog nooit gegraven is. De bron en de graven uit de achtste eeuw hebben er dan direct naast gelegen, een situatie die we op vele plaatsen in Europa kunnen aantreffen.

Dat de bron buiten Dokkum bij het huidige processiepark en de Bonifatiuskapel de oorspronkelijke bron was, kan naar het rijk der fabelen verwezen worden. Dat is een verzinsel geweest van de eerste pastoor van Dokkum na het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853, die niets van de vroegere situatie wist en een bron buiten de wallen –gegraven na het droogleggen van de Brouwersbron- als Bonifatiusbron bestempelde. Die latere bron komt op de zeer nauwkeurige kaart van Jacob van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw met de oude Brouwersbron en het klooster Sion uiteraard niet voor. Op de plaats van de bron uit de achtste eeuw is nu op het Marktplaats een moderne opvolger aangelegd. Naast die hernieuwde bron is een monument opgericht, bestaande uit verspreid liggende bronzen boeken. Die vormen een verwijzing naar de "schatten" van Bonifatius en zijn gezellen, die de te leuggestelde moordenaars weggooiden toen ze geen bleken te bevatten.

Afb. 18. Dokkum op de kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1560. A = Brouwersbronnijver; B = de plaats van de huidige bron in het processiepark; C = klooster Sion; X = het abdijterrein.

Ik kom tot een zelfde conclusie als ten aanzien van Willibrordus en Echternach.

Omdat:

- de steeds gepostuleerde transgressie ten noorden van de grote rivieren niet bestaan heeft,
- er allerlei Karolingische vondsten bekend zijn uit het gebied tussen Leeuwarden en Lauwerszee,
- de Dokkumse kloosterterp in één keer is opgeworpen en graven uit de achtste eeuw bevat,

- temidden van die graven een bron aanwezig is,
- de naam Dokkum geheel overeenkomstig de taalkundige verwachtingen c.q. mogelijkheden is geëvolueerd,
- een Bonifatiusklooster in Dokkum kerkrechtelijk en archivalisch aantoonbaar is,
- de overige archeologische vondsten de Dokkumse aanspraken ondersteunen, en
- de historische situatie eeuwenlang overeenstemde met wat conform de oorkonden kon worden verwacht

mag worden aangenomen dat we voor de moord op Bonifatius in wat nu Dokkum heet voldoende bewijs hebben gevonden.

Als nu vaststaat dat Bonifatius inderdaad in Dokkum is vermoord, dan is er ook geen reden meer om het transport van zijn lichaam naar Utrecht te betwijfelen, zoals de tegenstanders van de Triaectum=Utrecht-theorie stelselmatig doen.

Ook al zullen sommige details wellicht nog moeten worden aangepast, de slotconclusie kan slechts luiden dat op basis van de huidige gegevens met betrekking tot Willibrord en Bonifatius niets ons verhindert op dit moment aan de traditionele lokaliseringen vast te houden en alles erop tegen is om zonder tastbare bewijzen en archeologische realia in theorieën te geloven waaraan elke 'circumstantial evidence' mijns inziens evident ontbreekt.

Noten.

1. Theuws 1991, 325, 330 en 336
2. Ewig, 158/9; voor de Merovingische en Pippinidische bezittingen langs de Maas van Luik tot 's-Hertogenbosch: Niermeyer 1973.
3. Van Berkum 1989, 74.
4. Camps, nr. 8 "*hoc e(st) q(uo)d dono in ipsa baclaos tres casatos una cu(m) sala & curticle meo cu(m) om(n)i re adposita q(uam) ibide(m) legitime ex mat(er)no iure habere vis(us) su(m). Insup(er) dono in loco fleodrodu(m). casatu(m) (I) et in durninu(m) casatu(m) I cu(m) o(mn)i integ(r)itate et peculiare eor(um) ta(m) casis q(uam) curtictlis, ca(m)pis, pratis, pascuis, silvis, aquis, aquar(um)q(ue) decursib(us) re(m) mobile(m) & immobile(m) cu(m) reliq(ua) oportunitate ibide(m) aspiciente ad sup(ra)dictu(m) locu(m) dono donatu(m)q(ue) e(ss)e p(er)hennis te(m)p(or)ib(us) e(ss)e volo*". De letters tussen () zijn in de handgeschreven tekst vervangen door afkortingstekens, maar hier voluit geschreven.
5. Wampach, 1959, deel X, nr. 217.
6. Camps, nr. 31
7. Camps, nr. 34
8. Camps, nr. 51
9. Camps, nr. 61
10. Camps, nr. 134
11. Camps, nr. 81
12. Hardenberg, 9
13. "Vóór het jaar 1203 oefende de graaf van Gelre in de Eninge van de Kempen rechten uit, die hij in 1203 na hevige strijd moest afstaan aan de Brabantse hertog. (...) In 1229 werd geprobeerd aan de Gelderse graaf zijn oude macht weer terug te geven. In dat jaar richt aartsbisschop Hendrik I van Keulen zich met een oproep tot graaf Ferrand van Vlaanderen [Ferdinand van Portugal, getrouwd met Johanna van Vlaanderen/Constantinopel] en deelt hem mee, dat Gerard, graaf van Gelre de grafelijkheid over de Kempen en de voogdij over de Peel (comiciam de Kempene et advocaciam de Pedele) van hem en de Keulse Kerk in leen houdt, zoals 's graven voorouders ze in leen hielden van de voorgangers van de aartsbisschop. Hij verzoekt Ferrand dringend om hulp opdat de graaf voornoemde goederen verkrijgt en zijn recht erop kan handhaven". T. Klaversma, Strijd om de Kempen. In: Brabants Heem, XXV, 1973, 57-58
14. Van Asseldonk, 242
15. Camps, nr. 280
16. Camps, nr. 7
17. Blok, 19. Borgloon, de hoofdplaats van het Belgisch-Limburgse graafschap Loon/Looz, heette in 1441 Loscastum, het castrum (burcht) Los. Toen was daar dus de schrijfwijze met de -s- nog gangbaar. Het vlakbij gelegen Tongeren was van dat gebied het vroegere bestuurscentrum geweest. Als de "romanisering" van -n- naar -s/z- typerend zou zijn geweest voor de taal van de klassieke stam der Tongeren, dan geeft de kaart de omvang van hun woongebied mooi aan. De stad Tongeren (aangegeven met een kruisje), het oude Atuatuca Tungrorum, ligt exact in het centrum. De uitspraak Deurze voor het Noordbrabantse Deurne en de aldaar dialectische voorkomende vorm -hij kos- voor -hij kon- alsmede Deursen (< 1304 Dorne) bij Ravenstein sluiten hier uitstekend bij aan. In het Waal-

- se -oz-gebied ontwikkelde het latijnse *mansio* (verblijfplaats, vgl. het franse *maison*) zich tot -mez- en het Franse *gué* (doorwaadbare plaats) zich tot -gez-. In het gebied, omsloten door de Maas van Huy (B) tot 's-Hertogenbosch liggen de plaatsen Tongeren, (2x), Tongerlo (3 x), Tongelre (< 1241 Tongerle), Tungalrooy (< 1294 Tungerlo) en Tongrinnen. Ten oosten van Luik ligt nog Tongreheid..
18. Spamer 2002, 16.
 19. Arnoldussen, 22-28; vouwblad De Bakelse mens in de Middeleeuwen. Archol Leiden, 2002
 20. Zie de literatuur bij Bijsterveld, Theuws en Verwers
 21. Illig, passim, m.n. 18/19.
 22. Buismann, vooral 598-623.
 23. Kolmer, passim
 24. Die Bajuwaren, passim
 25. Krojer, passim, m.n. de tabel van astronomische verschijnselen 461-468.
 26. Halbertsma 1989, 48.
 27. Rombaut, 182.
 28. Werner, 1980, 267; id. 1982, 89 en 101.
 29. Bijsterveld, Noomen, Thissen 1999, 217/218. De officiële archeologische website van de stad Antwerpen, Archeo-web, stelde nog zeer onlangs (oktober 2004) vast, dat de ligging van de vroeg-middeleeuwse nederzetting tot op heden niet achterhaald kon worden en dat elk materieel spoor uit deze periode ontbreekt.
 30. James, 68/69.
 31. Delahaye 1980, 413.
 32. Smulders, 50/51; zie ook Bijsterveld, 1983.
 33. Spamer 2004, 13/14. Delahayes bewering dat Niftarlake via Afterlake tot Afternaken en Echternach kon evolueren is taalkundig volstrekt onmogelijk. De vergelijking van Afterlaken met het Engelse "after the lake" (achter het meer) is ridicul. Het achtervoegsel -(in)iacum- komt het hele Gallo-Romeinse taalgebied ontelbare malen voor
 34. Poulet, 51.
 35. Krier, 31-39
 36. Delahaye 1980, 392
 37. A.C. Maas, 22.
 38. Petri, 690.
 39. "Al meermalen is door deskundigen betoogd, dat Bonifatius niet in Dokkum kan zijn geweest. Het westen en noorden van ons land zijn tussen de 3e en de 9e eeuw namelijk geteisterd door overstromingen, de zogenaamde transgressies. Er kunnen daar toen niet of nauwelijks mensen hebben gewoond. De Romeinen zijn erdoor uit ons land verdreven. De Friezen stammen af van het germaanse volk der Frisones, dat ten tijde van Bonifatius nog in West-Vlaanderen woonde. Daar en in Frans Vlaanderen heeft Bonifatius (en Willibrord) gemissionieerd en is er vermoord. De fabel dat zij in ons land zijn geweest is pas rond 1200 ontstaan. Laten we eindelijk toch eens ophouden deze fabels als historie te blijven vertellen". Dr P. Pijnenburg, Tilburg. Brabants Dagblad, 8 juni 2004.
 40. Afbeelding 4 uit Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, <http://avn.geog.uu.nl>, stand juni 2003.
 41. Delahaye 1980, 404
 42. Een in de Romaanse talen "ingeslopen" -b- is geen zeldzaamheid. Vgl. camera-kamer- (fr.)chambre; numerus-nummer-(fr.) nombre; homo-homme-(sp.)hombre.
 43. Deze en andere opgravingen langs de limes in Nederland zijn inclusief foto's en beschrijvingen allemaal te vinden op de websites van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en Archis te Leiden
 44. Carmiggelt 2001, 149 en 155.
 45. Van Durme, passim; Schönfeld, 157; Bach, 195; Beijers/Van Bussel, 272.
 46. Van Rooijen, passim; vgl. met name de reactie hierop: Hoekstra, 188.
 47. Van Vlieden, 77-80
 48. Van Vlieden, 11.
 49. Trouw, 24 juni 1995.
 50. Halbertsma 1989, 50.
 51. Peeters, 363.
 52. Angenendt, 39. Voor de kwestie dat Karel Martel in 723 en 726 goederen schonk aan kerk en klooster van Sint Salvator, terwijl de bevestiging daarvan in door koning Pippijn in 753/754 aan de Maartenskerk was gericht, zie Leupen, die daarin een duidelijke ingreep van Bonifatius ziet. Voor de locatie van Traiectum en de kwestie Wiltenburg maakt deze verwisseling overigens niets uit.
 53. Van Vlieden, 14/15.
 54. Carmiggelt 2001, 180.
 55. Verhoeven, passim.
 56. Niermeyer 1953, passim. Uit de discussies hierover in de laatste drie jaargangen van SEMafoor blijkt, dat iedereen zich beroept op een verwijzing van Blok naar dit artikel van Niermeyer, maar dat niemand het zelf heeft gelezen. Daardoor worden onzinnige opmerkingen gemaakt en anderzijds open deuren ingetrapt.
 57. Van Winter, 359.
 58. Halbertsma 1989, 57.
 59. Beda, V, 11
 60. Poulet, 42
 61. Carnoy, 678
 62. De Vries, 168.
 63. Deeters, 86.

64. De Geer, 31: "... decimam in Uuilenburg maiorem et minorem et secularem iustitiam..."
65. Kuypers Gemeenteatlas 1865-1870, Gemeente Bunnik, met daarop door auteur ingevuld Fort Vechten en Hofstede Wiltenburg.
66. Van Vlieden, 52; De Geer, 32: "Similiter villam vel castrum nuncupante Fethnam sitam in pago Nifterlaco".
67. Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen uit het Landsheerlijke Tijdvak, deel I, de Nederstichtse leenacten 1394-1581, door dr. A. Johanna Maris, uitgave van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1956. Rijksarchief in de provincie Utrecht. Vriendelijk mededeling van Ir. L.J. Keunen, WUR, 15-6-2004.
68. James, 66; Peeters 362.
69. Kreijns 2004, 22
70. Van Berkum 1990, 163.
71. Deeters, 27.
72. Bosman, 19.
73. Linssen, 90/91.
74. Hardenberg, 13-15
75. Linssen, 112.
76. De Geer, 55: "De rebus aecclesiae suae sancti Martini, quae est constructa in vico, qui dicitur Treiecto super fluvium Reno". (Cartularium Radbodensis, nr. 6 uit 769: "(idem)...super fluvium Hreni". Juist de verschillende schrijfwijzen voor de Rijn (Reno en Hreni) wijzen op 2 verschillende oorspronkelijke en van elkaar onafhankelijke bronnen. Daardoor versterken ze elkaar.
77. Kiesel, 173.
78. Mostert 1990, 261. (noot 35: De woorden in de volkstaal werden als "Hollandse lijst van heidense praktijken" uitgegeven door Gysseling, Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). 's-Gravenhage, 1980, 19-21).
79. Rozemeyer 2002, 35
80. "*Met de Expeditie van Gend en Loos is door mij aan uw adres verzonden een doosje, waarin drie ringen, een compleet collier van palmetten in eenige stukken en nog vier andere stukjes, alles fijn goud, wegende te zamen ruim vijf en vijftig grammen. Een en ander is door eenige werklieden op geringe diepte onder den bodem gevonden bij eene ontgraving in het glacis ten Zuid-Westen van het fort Vechten in een kistje of doosje, dat geheel vergaan schijnt te zijn geweest*". Zo begint een brief aan C. Leemans, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, geschreven op 9 juni 1882 door J. Boonacker, 'Eerstaanwezend Ingenieur van het fort Vechten', die de fraaiste vondst van Romeinse gouden sieraden, gedaan op Nederlandse bodem, in het Rijksmuseum van Oudheden binnenbrengt.
81. Zie het hoofdstuk over Vervalsingen elders in dit boek.
82. Kreijns 2002, 24.
83. Van Berkum 1989, 72.
84. E. den Hartog in: "Tufstenen kerken in Noord-Brabant: de Keulse connectie". Lezing op de Studiedag "Texandrië rond het jaar 1000. Een archeologisch-historische terugblik", op 9 september 2000 door de Hist. Ver. Brabant.
85. Delahaye 1980, 238
86. Bijsterveld 1983, 104
87. Kreijns 2001, 20/21
88. Halbertsma 1989, 45.
89. Carmiggelt 2000, 11
90. E.Kramer in: "Het Huis van eeuwig Licht. Een archeologische visie op het kersteningsproces". Lezing op het Bonifatiuscongres te Dokkum op 11 juni 2004.
91. P. Noomen in: "Bonifatius en de kerstening". Lezing op het Bonifatiuscongres te Dokkum op 11 juni 2004.
92. Halbertsma 2000, 262.
93. Halbertsma 2000, 262
94. De Vries 1962, Bijlage: Persoonsnamenlijst zonder paginering. Het achtervoegsel -ingen is na -heim een van de meest gebruikte manieren om in het Frankisch een woonplaats van een naam te voorzien. Het betekent zoveel als: bij de lieden van, bij de nakomelingen van. Ook de nakomelingen van belangrijke of mythische vorsten worden op deze manier aangeduid: Merovingen, Karolingen. Voor de vorming van toponiemen met gebruikmaking van -ing- + heim: A. Bach, Spamer < Sponheimer. Deutsche Akademie der Wissenschaften, Veröff. der Komm. f. Volkskunde, 2, Berlin, 1953.
95. Halbertsma 2000, 287.
96. Halbertsma 2000, 269.
97. BLOEMHOF, 9, 178, 354.
98. BLOEMHOF, 30, 59, 62, 83.
99. Halbertsma 1970, 38-71.
100. De Langen, 312-316.
101. Op de officiële kadasterkaart zijn door de auteur de relevante locaties ingetekend.
102. Halbertsma 1960, 18
103. Halbertsma 2000, 266
104. Halbertsma 2000, 265.
105. ROB, 186.

Literatuur

- Angenendt, A. Willibrord als römischer Erzbischof. In: G. Kiesel & J. Schroeder (eds.), Willibrord, Apostel der Niederlande. Luxembourg, 1989. 31-42.
- Arnoldussen, S & E. A.G. Bal. Archeologische onderzoeken te Gemert-Bakel. Archol Leiden, 2001; vouwblad Del Bakelse mens in de Middeleeuwen. Archol Leiden, 2002.
- Asseldonk, M. van De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832. Tilburg, 2003
- Bach, A. Deutsche Namenkunde II. Die deutschen Ortsnamen 2. Heidelberg, 1954.
- BAJUWAREN Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488-788. Ausstellungskatalog. München, 1988.
- Beda Venerabilis Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum. Uitg. London, 1907.
- Beijers, H. & G.J. v. Bussel 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijsnput'. Toponiemen in de cijskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief. Helmond, 1996.
- Berkum, A. van Willebrord, de reizende geloofsverkondiger. In: G. Kiesel & J. Schroeder (eds.), Willibrord, Apostel der Niederlande. Luxembourg, 1989. 69-95.
- Berkum, A. van Willibrord, zijn wereld en zijn werk. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990, 159-177.
- Bijsterveld, A.-J. Albert Delahaye, Willibrord en Waalre. De zwakheid van Delahaye's beweringen. In: Brabants Heem, jrg. 35, 1983, passim.
- Bijsterveld, A.-J. 1989-a "Sinte Willibrordus Eygen". Het bezit van de abdij van Echternach in Texandrië (Nederland en België), circa 700-1300. In: G. Kiesel & J. Schroeder (eds.), Willibrord. Apostel der Niederlande. Luxembourg, 1989. 271-290.
- Bijsterveld, A.-J., 1989-b Twee Echternachse leenboeken teruggevonden. In: Brabants Heem, 41, 1989, 33-37.
- Bijsterveld, A.-J. 1989-c Het domein van de abdij Echternach in Waalre en Valkenswaard. Ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400. In: A. Verhoeven & F. Theuws (uitg.), Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal. Waalre, 1989. 57-96.
- Bijsterveld, A.-J., Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300. In: Noordbrabants Historisch Jaarboek 1989. 's-Hertogenbosch, 1990. 7-44.
- Bijsterveld, A.-J. Dusela villa Taxandrie. Een drietal onopgemerkte oorkonden betreffende Duizel uit de elfde en de dertiende eeuw. In: Noordbrabants Historisch Jaarboek 1996. 156-196.
- Bijsterveld, A.-J. e.a. Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter. Texandrien. In: C. Ferrari e.a., Die Abtei Echternach 698-1998. Luxembourg, 1999. 205-209.
- Bijsterveld, A.-J., P. Noomen & B. Thissen Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter. Der Raum Antwerpen. In: C. Ferrari e.a., Die Abtei Echternach 698-1998. Luxembourg, 1999. 217-218.
- BLOEMHOF Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Hilversum, 1991.
- Blok, D.P. Plaats- en waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van het landschap (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok.) Directie Bos- en Landschapsbouw. Utrecht, 1991. Verbetert en geautoriseerd door prof. dr. D.P. Blok in 1989 en 1991.
- Bosman, A.F.W. De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij. Diss., Utrecht, 1990.
- Buisman, J. 1000 jaar weer. I. (tot 1300) Franeker, 1995.
- Camps, H.P.H. Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch. 's-Gravenhage, 1979.
- Carmiggelt, A. De 'Koningsterp' van Wijngaaldum. De Friese elite in de vroege Middeleeuwen. Abcoude, 2000.
- Carmiggelt, A. (red.) Opgespoord verleden. Archeologie in de Betuweroute. Abcoude, 2001.
- Carnoy, A. Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux). Louvain, 1948/49.
- Deeters, J. Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung. Bonn, 1970.
- Delahaye, A. Holle boomstammen. De historische mythen van Nederland, ontleend aan Frans Vlaanderen. Zundert, 1980
- Delahaye, A. & H., ten Doeschate Ontspoorde historie. Tilburg, 1992
- Döbler, H. Die Germanen. Lexikon zur europäischen Frühgeschichte. München, 2000².
- Durme, L. Van Zuidnederlandse toponiemen uit de nekro-sfeer. In: Naamkunde, jrg. 18, afl. 1-4, 1986, 103-136. (met 2 uitslaande kaarten)
- Ewig, E. Descriptio Franciae. In: Beumann, H., (Hrsg.), Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Düsseldorf, 1965. I, 143-177.
- Geer, J.J. de – van Oudegein Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht. Uit de oorspronkelijke bronnen van beschreven. Utrecht, 1875.
- Halbertsma, H. Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen. Overdruk uit De Vrije Fries, dl. 44, 1960.
- Halbertsma, H. Dokkum. In: Bulletin KNOB, nr. 69, 1970, 38-71.
- Halbertsma, H. St. Willibrord en het bisdom Tongeren. In: LGOG (uitg.), Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Maastricht, 1986. 125-138.

- Halbertsma, H. Herinneringen aan St. Willibrord in Friesland. In: G. Kiesel & J. Schroeder (eds.), Willibrord. Apostel der Niederlande. Luxembourg, 1989, 42-69.
- Halbertsma, H. Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang. Utrecht, 2000.
- Hardenberg, H. Naamkundige problemen rond het koningsgoed in de Maasgouw. In: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde enz., jrg. 43, 1967, 4-26.
- Hartmann, Martina Aufbruch ins Mittelalter. Die Zeit der Merovinger. Darmstadt, 2003.
- Heiman, H.-D. Verkehrswege und Reisen im frühen Mittelalter. In: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. (Beiträge zum Katalog der Ausstellung.) Handbuch zur Geschichte der Karolingerzeit. Mainz, 1999. 417-423
- Hoekstra, T. Discontinue continuïteit. Een reactie op Cees van Rooijen, 'Continue discontinuïteit' in Jaarboek Oud-Utrecht 1999, 5-34. In: Jaarboek Oud-Utrecht 2000, 186-188.
- Illig, Heribert Das erfundene Mittelalter. Die größte Zeitfälschung der Geschichte. Düsseldorf, 1997.
- James, Edward The Origins of France. From Clovis tot the Capetians 500-1000. London, 1987.
- Kiesel, G. Der Patrozinienkult des hl. Willibrord in den Niederlanden. In: G. Kiesel & J. Schroeder (eds.), Willibrord. Apostel der Niederlande. Luxembourg, 1989, 173-186.
- Kolmer, L. Machtspiele. Bayern im frühen Mittelalter. Regensburg, 1990.
- Kreijns, J. Ostrachië en Westrachië. In: SEMafoor, jrg. 2, nr. 4, november 2001, 20-23.
- Kreijns, J. Willibrord aan Maas en Rijn. In: SEMafoor, jrg. 3, nr. 2, mei 2002, 24-26.
- Kreijns, J. De kerstening van Nederland. In: SEMafoor, jrg. 4, nr. 3, augustus 2003, 2-6.
- Kreijns, J. Traiectum-discussie. In: SEMafoor, jrg. 5, nr. 2, mei 2004, 18-23.
- Krier, J. Von Epternus zu Willibrord. Die Vor- und Frühgeschichte der Abtei Echternach aus archäologischer Sicht. In: C. Ferrari e.a., Die Abtei Echternach 698-1998. Luxembourg, 1999. 29-47.
- Krojer, Franz Die Präzision der Präzession. Illigs mittelalterliche Phantomzeit aus astronomischer Sicht. München, 2003.
- Langen, G.J. de Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen. Groningen, 1992
- Leupen, P.H.D. Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990, 317-327.
- Linssen, C.A.A. Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen. Maastricht, 1985. Zie ook: De Sint Servaas. Restauratie-Informatiebulletin, nr. 60, december 1991, 484
- Maas, A.J.P.M. Vlierden, een beredeneerde aanzet tot de nederzettingsgeschiedenis van een Brabants zanddorp. Nijmegen, 1987.
- Maas, A.C. Het toponiem Bardewijk. In: SEMafoor, jrg. 4, nr. 3, augustus 2003, 22-23.
- Metz, W. Das karolingische Reichsgut. Eine verfassungs- und verwaltungsgeschichtliche Untersuchung. Berlin, 1960.
- Metz, W. Zur Erforschung des karolingischen Reichsgutes. Darmstadt, 1971.
- Mol, J.A. De Friese huizen van de Duitse Orde. Diss. Ljouwert, 1991.
- Mostert, M. Het geschreven woord bij de Friezen in de zevende en achtste eeuw. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990, 256-269.
- Mostert, M. 754: Bonifatius bij Dokkum vermoord. Hilversum, 1999.
- Niermeyer, J.F. Het Middelnederlands rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de *Ewa quae se ad Amorem habet*. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 6, 1953, 145-170.
- Niermeyer, J.F. La Meuse et l'expansion Franque vers le nord (VIIe - VIIIe siècles). In: Petri, F., (Hrsg.) Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich, Darmstadt, 1973, 554-567.
- Peeters, C. Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990. 361-373.
- Petri, Franz Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze. Bonn, 1937.
- Pohl, W. Franken und Sachsen: die Bedeutung ethnischer Prozesse im 7. und 8. Jahrhundert. In: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. (Beiträge zum Katalog der Ausstellung.) Handbuch zur Geschichte der Karolingerzeit. Mainz, 1999. 233-236.
- Poulet, Denise Noms de lieux du Nord - Pas-de-Calais. Introduction à la toponymie. Paris, 1997.
- ROB Archeologie in Nederland. De rijkdom van ons bodemarchief. Amsterdam, 1988.
- Rombaut, H. Het grondbezit van de abdij Echternach in Texandria en het Antwerpse. Achtergronden, prediking en verwerving. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990, 177-183.
- Rooijen, Cees van Continue discontinuïteit. Het castellum Traiectum in het vroeg-middeleeuwse krachtenveld. In: Jaarboek Oud-Utrecht, Utrecht, 1999, 5-34.
- Roymans, N. Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective. Amsterdam, 1990.
- Rozemeyer, Joep Servaas, Willibrord en Traiectum. In: SEMafoor, jrg. 3, nr. 1, februari 2002, 34-39.
- Rozemeyer, Joep Nog een naam voor Traiectum. In: SEMafoor, jrg. 4, nr. 2, mei 2003, 20-21.
- Scheibelreiter, G. Der Missionar im Frankenreich im 7. und 8. Jahrhundert. In: Bange, P. & A.G. Weiler, Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Nijmegen, 1990. 328-347.
- Schönfeld, M. Veldnamen in Nederland. Amsterdam, 1950.
- Smulders, F. W. Brabant en Echternach. In: Brabants Heem, jrg. 18, 1966, 50 e.v.
- Spamer, A.P.G. Traiectum, Echternach en de bronnen. In: SEMafoor, jrg. 1, nr. 3, november 2002, 33-37.

- Spamer, Ton Dochter van Echternach. De parochie Deurne tot 1800. In: De Sint Willibrorduskerk belicht. 1200 jaar Deurnese geschiedenis. Deurne, 2002, 13-61.
- Spamer, Ton Slotwoord. In: SEMafoor, jrg. 5, nr. 1, februari 2004, 11-14.
- Springer, M. Geschichtsbilder, Urteile und Vorurteile. Franken und Sachsen in den Vorstellungen unserer Zeit und in der Vergangenheit. In: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. (Beiträge zum Katalog der Ausstellung.) Handbuch zur Geschichte der Karolingerzeit. Mainz, 1999. 224-232.
- Theuws, F. The integration of the Kempen region into the Frankish empire (550-750): some hypothesis. In: Helinium, Revue consacrée à l'archéologie des Pays-Bas, enz., XXVI, 1986. 121-136.
- Theuws, F. De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Scheldegebied in de vroege middeleeuwen. Diss., Amsterdam, 1988.
- Theuws, F. Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study. In: N. Roymans & F. Theuws (eds.), Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe. Amsterdam, 1991. 299-407.
- Theuws, F. Proloog van Brabant, verleden landschappen van Romeinen en Franken. In: R. van Uytven e.a. (red.), Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden. Leuven, 2004, 17-39.
- Thissen, B. Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter. Die Duffel mit den benachbarten regionen.. In: C. Ferrari e.a., Die Abtei Echternach 698-1998. Luxembourg, 1999. 209-217.
- Verhoeven, A. (red.) Twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij De Stenen Kamer in Kerk-Avezaath. Archeologie in de Betuweroute. Abcoude, 2002.
- Verwers, W.J.H. North Brabant in Roman and Early Medieval Times. Habitation History. Diss. Amsterdam, 1998.
- Vlierden, Marieke van Willibrord en het begin van Nederland. Utrecht, 1995.
- Vries, J. de Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen. Utrecht, 1962.
- Wampach, C. Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter. Untersuchungen über die Person des Gründers, über die Kloster- und Wirtschaftsgeschichte auf Grund des Liber Aureus Epternacensis (698-1222). Luxembourg, 1929.
- Wampach, C. Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zu Anfang des 16. Jahrhunderts. Luxemburg, 1955. 10 Banden waaruit diverse oorkonden.
- Werner, M. Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft. Göttingen, 1980.
- Werner, M. Adelsfamilien im Umkreis der frühen Karolinger. Die Verwandtschaft Irminas von Oeren und Adelas von Pfalzel. Sigmaringen, 1982.
- Werner, M. Zur Rolle des fränkischen Adels bei der Stiftung von Kirchen und Klöstern im mittleren Maasgebiet. In: Sint-Servatius. Bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984. Borgloon-Rijkel, 1986. 97-118.
- Winter, J.M. van Adel en aristocratie in de Middeleeuwen. In: Tijdschrift voor geschiedenis, 1980, 357-376.